
The Tosafot to Chapter *Arvei Pesahim* : Identification of the Editor and His Sources /

התוספות לפרק ערבי פסחים: זיהוי העורך ומקורותיו

Author(s): שלם יהלום and Shalem Yahalom

Source:

Alei Sefer: Studies in Bibliography and in the History of the Printed and the Digital Hebrew Book /

עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי

(סיוון תשע"ז), pp. 71-94 No. 26/27

Published by: Bar Ilan University Press

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/26223227>

Accessed: 04-02-2018 16:32 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Bar Ilan University Press is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Alei Sefer: Studies in Bibliography and in the History of the Printed and the Digital Hebrew Book* / עלי ספר: מחקרים בביבליוגרפיה ובתולדות הספר העברי המודפס והדיגיטלי.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

שלם יהלום

התוספות לפרק ערבי פסחים: זיהוי העורך ומקורותיו

מבוא

התוספות הנדפסות על הדף למסכת פסחים הן עיבוד של ר' אליעזר בן שלמה מטוך (Tuchheim) לתוספות של ר' שמשון בן אברהם משנץ.¹ ר' שמשון פעל בצרפת במפנה המאות הי"ב והי"ג, וסיכם בתוספותיו את שיעורי רבו המובהק ר' יצחק בן שמואל (ר"י) הזקן מדמפייר (Dampierre).² ר' אליעזר פעל במזרח גרמניה במחצית השנייה של המאה הי"ג.³ זיהוי של בעל התוספות לפסחים עולה מדברי ר' ישראל איסרלן, מחכמי גרמניה במאה הט"ו, בספרו "תרומת הדשן". ר' ישראל דן בשאלת ההפטרה הנקראת בראש חודש אב שחל בשבת. ההפטרה הרגילה של ראש חודש החל בשבת היא "השמים כסאי", ואולם הוא דן באפשרות שהעיתוי המיוחד מחייב את קריאת הפטרת "שמעו" הנמנית עם הפטרות הפורענות. לאור דברי התוספות בפסחים קבע הרב איסרלן שיש להפטיר "השמים כסאי", וזאת בניגוד לעמדת התוספות במגילה. להצדקת קביעתו טען הרב איסרלן, שייחוס התוספות למגילה אינו ברור,⁴ ואילו התוספות לפסחים הן הקיצור המוסמך של ר' אליעזר מטוך לתוספות שנץ:

שאלה ר"ח [=ראש חודש] אב שחל להיות בשבת, היאך המנהג להפטיר שמעו או השמים כסאי, תשובה... וכתבו התו' [ספות] פ' [רק] כל שעה דאנו מניחין תלמוד שלנו וסומכין על הפסיקת' [א] ומפטירי' [ן] השמים כסאי... ועל פי הך עובד' [א] הנהיג אחד מהגדולי' [ם]... להפטיר 'השמ' [ים] כדברי התו' [ספות], ונר' [אה] דהכי עיקר, ואע"ג [=ואף על גב] דשמעתי דבתו' [ספות] בני העיר נמצא דיש להפטיר 'שמעו', לא ידענ' [א] או תו' [ספות] שנ' [ץ] הם או

* מאמר זה נכתב כחלק מן הפרוייקט "התוספות על התלמוד: הקבצים התפתחותם ותפוצתם" שבתמיכת הקרן הלאומית למדע (מס' מענק 1185/09) שבראשות פרופ' אברהם (רמי) ריינר מאוניברסיטת בן גוריון בנגב.

1 א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם חיבוריהם שיטתם, ירושלים תש"מ, עמ' 608-609. מכאן והלאה: אורבך, תוספות.

2 אורבך, תוספות, עמ' 271-279.

3 ש' עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, מבוא, ירושלים תשע"ב, עמ' 50-53, 182.

4 הקובץ הסותר הוא תוספות על הדף, מגילה לא ע"ב, ד"ה ראש. אורבך מייחס את תוספות מגילה לר' יהודה שירליאון, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 617. ר' שלמה לוריא מביא מסורת שלפיה התוספות למסכתות הגדולות הן טוך, ואילו מגילה שייכת לעריכה שונה, ראה: ים של שלמה, יבמות, פ"ד, סי' לד, בני ברק תשי"ט, עמ' כה.

תו' [ספות] דשאר גאוני' [ם], ומימי התו' [ספות] משאנ'ץ שקצרם מהר"א [=מורנו הרב ר' אליעזר] מטו"ך אנו שותי' [ם].⁵

התוספות על הדף לפסחים תואמות את מה שמביא הרב איסרלן בתרומת הדשן בשם הטוּך: "ובכמה דברי' [ם] אנו סומכי' [ם] על ספרי' [ם] החצוני' [ם] ומניחי' [ם] תלמוד שלנו, דבפ' [רק] בתרא דמגילה אמרי' [נן] ר"ח [=ראש חודש] <אב> שחל להיות בשבת מפטירי' [ן] 'חודש' [ם] ומוע' [דיכם] שנא נפשי', דהיינו חזון ישעיה, ואנו מפטירי' [ן] ב'השמי' [ם] <כסאי' > כשאר, וכן בפסיקתא [א]."⁶ והדברים נמצאים בהרחבה גם במקורם בתוספות שני': "ואומ' [ר] ר' דהא כמה דברים אנו סומכי' [ן] על ספרים החיצונים ומניחין תלמוד שלנו, דשבת הסמוכה לט' באב (דמגילה בפ"ב) מפטירין 'חזון ישעיהו', אע"ג דאמ' [רינן] בפ"ב דמגילה בפ"ב (!) דראש חדש שחל להיות בשבת מפטירין 'חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי', ואין אנו עושי' [ן] כן, אלא מפטירי' [ן] ב'השמים כסאי' כשאר שבתות שחל בהם ראש חדש, וכן מצינו בפסיק' [תא] בסדר ההפטרות."⁷

תלמידו של הרב איסרלן, ר' יוסף בן משה, שפעל בגרמניה במאה ה"ו, מביא בחיבורו

5 ר' ישראל איסרלן, תרומת הדשן, סימן יט, מהד' ש' אביטן, 'ירושלים תשנ"א, עמ' ל, הנוסח לפי כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1419 סימן לג, דף 666-667א. על מקבילה זו ראה: חידושי ר' דוד בונפדי, פסחים, מהד' א' שושנה, ירושלים תשמ"ד, מבוא, עמ' 17; נ"י הכהן, אוצר הגדולים: אלופי יעקב, חיפה תשכ"ז, חלק א, עמ' קנז, חלק ב, עמ' רב; י' ליפשיץ, סנהדרין גדולה: סנהדרין, ו, ירושלים תשל"ד, מבוא, עמ' 9.

6 מ ע"ב, ד"ה אבל, כ"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 325, דף 337. כ"י פרמה הוא היחיד הכולל את רוב הטוּך לפסחים, והבאה סתמית של תוספות טוּך במאמר תיעשה על פיו. כתב יד פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה MS hebr. Oct. 136, מעתיק את פסח ראשון בלבד. כתב יד אוקספורד, בודלי, Opp. Add. Qu. 129, קטלוג נויבאואר 2364, הוא העתקה מפרנקפורט, והוא חסר משמעות. לתיאור עדי הנוסח של הטוּך לפסחים ראה: ב' ריצ'לר, "כתבי היד של תוספות על התלמוד", תא שמוע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמוע, בעריכת אברהם (רמי) ריינר ואחרים, אלוֹן שבות תשע"ב, עמ' 785-786. עד נוסף של התוספות הוא דפוס ונציה ר"פ. על מהימנות הדפוס ראה: מ' בנוביץ, "ענפי הנוסח של פרק שבועות שטים בתרא", סידרא, י (תשנ"ד), עמ' 10. במקרים שבהם ייעשה שימוש בכ"י פרנקפורט ובדפוס יצוין הדבר במפורש.

7 פסחים מ ע"ב, ד"ה אבל, מהד' א"ד רבינוביץ-תאומים, ירושלים תשס"ז, עמ' קה. הנוסח לפי כ"י אוקספורד, בודלי Opp. Add. Fol. 53, קטלוג נויבאואר 2358, דף 253. הבאה סתמית של השני' לפסחים במחקר היא ממהד' רבינוביץ-תאומים, והנוסח יתוקן לפי כתב יד אוקספורד. במראי המקום יירשם באותיות עבריות מספר העמוד במהדורה הנדפסת, ובספרות - מספר העמוד בכתב יד. מהדורת הדפוס של הרב רבינוביץ-תאומים בנויה על כתב יד ורשה האבוד, ראה: ריצ'לר, שם, עמ' 787. במקרים שבהם קיים חילוף משמעותי בין העדים יצוין הדבר במפורש.

מובאת התוספות בפסחים חזרה בחיבורים נוספים בני הזמן והמקום הדנים בשאלה זו ללא ציון שם הקובץ. ראה: ר' אברהם קלויזנר, ספר המנהגים, פורים, סי' ו, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשס"ו, עמ' ע: "וכן כתבו התוס' בסוף פ' כל שעה, בדיבור אבל עושין אותו תכריכין למת, וז"ל [=זה לשונם] ואנו מפטירין בהשמים כסאי וכן בפסיקתא עכ"ל [=עד כאן לשוננו]". מובאה זאת תואמת מילולית את התוספות על הדף לפסחים. ראה גם: מרדכי, מגילה, סי' תתלא, הגה"ה, תלמוד בבלי, הוצ' עוז והדר, ירושלים תשס"ו, עמ' ט. ר' יעקב מולין, ספר מהרי"ל: מנהגים, עיין להורות חלוקי הפטרות, הגה"ה, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תיח. שאלות ותשובות מהרי"ל, סי' יז, מהד' י' סץ, ירושלים תש"מ, עמ' יא. שאלות ותשובות מהרי"ל החדשות, סי' לה, מהד' י' סץ, ירושלים תשל"ז, עמ' לד.

לקט יושר פרגמנט מספר תרומת הדשן, ובו ציטוט נוסף מתוספות טוך לפסחים: 8 >כתב מה'ר כעחיל בן הגאון זצ"ל כתב לי... אדו' אבי הגאון הכ"מ [=הריני כפרת משכבו] כת' [ב] בספרו זול [=וזה לשונו] ונכון להחמיר שלא יטמא כהן לבנו שמת בשבת כלל. וראיתו מתו' [ספות] טוך בפ"ק [=בפרק קמא] דפסחי' [ם] דכתבו דשלא לצורך המת אסור לכהן לטמא. והתוס' שאנ"ץ פ"ק דפסחי' בארו >התו'<¹⁰ יותר, דדווקא [א] לצורך קבר' [ה] או להבי' [א] לו ארון ותכריכי' [ם] זיהו מקרי צורך המת... כן כת' [ב] בספרו. ולרעהו כנ' [פשו] וכן [פשו] אהו' [בן] פתחי' [ה] בן הגדול שבישראל מ"ו [=מורי ורבי] הכ"מ [הריני כפרת משכבו].¹¹ והדברים תואמים את התוספות על הדף: "דאין כהן מטמא... דלא הי' [ה] >לצורך< לטמי המת".¹² והנוסח המורחב נמצא בתוספות שני: "דאין כהן מטמא לקרוביו אלא לצורך המת, להביא לו ארון ותכריכין ולקוברו".¹³ ניתן להציג ראיות נוספות לזיהוי של בעל התוספות על הדף לפסחים.¹⁴ ואין ספק שהתוספות על הדף לפסחים הן קיצור

- 8 אורבך מייחס את ההפניה לר' יוסף בן משה עצמו ראה: אורבך, תוספות, עמ' 609.
- 9 הערת גיליון. ר' יוסף בן משה מצטט בספרו מכתב שקיבל ר' כעחיל מר' פתחיה בנו של ר' ישראל איסרלן.
- 10 התו' [ספות]. זו היא הערת גיליון מוטעית. תוספות שני הן המקור של טוך, ולא פירוש לתוספות טוך המאוחרות.
- 11 ר' יוסף בן משה, לקט יושר, חלק ב (יורה דעה), מהד' י' פריימאן, ברלין תרס"ג, ד"צ ירושלים תשכ"ד, עמ' 90-91, הנוסח לפי כ"י מינכן - ספריית מדינת בווריה 404 HEBR, עמ' קסא-קסב. הדברים חוזרים בעדי תרומת הדשן שבידינו, ואולם הקובץ מכונה תוספות ללא שם לוואי: "אמנם בתו' [ספות] פ"ק [=פרק קמא] דפסחי' [ם] גבי שפחתו של מציק כת' [וב] בפשיטו, דכהן אסור לטמאות לקרוביו אם לא לצורך המת, והתו' [ספות] משאנ"ץ ביארו יותר וכתבו דלא שרי לטמא' [ת] רק לצורך קבורה או להביא לו ארון ותכריכין" (כ"י ניו יורק, לעיל הערה 5, סימן סה, דף 91א). הנוסח הסתמי חוזר בעדים נוספים של תרומת הדשן, ראה: כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 2241⁸, סימן מט, דף פא, ב. כ"י פרטי, מספר צילום במכון לכתבי יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 70705, סימן סה, לא ממוספר. על כ"י זה ראה: פ' רוט, "הסימן החסר בספר תרומת הדשן", עלי ספר, כא (תש"ע), עמ' 180. דפוס ראשון ונציה רע"ט, סימן רפג, דף כב, א. סימן זה בתרומת הדשן חסר בחלק מהעדים ראה: י' פראם, "סדר התשובות במהדורה המודפסת של ספר תרומת הדשן", עלי ספר, כ (תשס"ט), עמ' 89. אני מודה לפרופ' שמחה עמנואל שהפנה אותי לסימנים המתחלפים בעדי הנוסח. ניתן להציע שני הסברים להשמטת הציין "טוך". הדמיון הפליאוגרפי שהפך את "טוך" ל"פ"ק" והוביל להשמטת המילה החוזרת על עצמה. כמו כן, כפי שמקובל היום תוספות טוך הוא הקובץ הנפוץ נטול שם הלוואי.
- 12 פסחים ט ע"א, ד"ה בשפחתו, כ"י, דף 26א.
- 13 פסחים ט ע"ב, ד"ה ובא, עמ' כא, כ"י, דף 10ב. ראוי לציין שבלקט יושר עצמו כבר הפכו התוספות טוך ל"תוספות דידן" בהנגדה ל"תוספות נוכריות": "מצאתי בתו' [ספות] נוכריו' [ת] הק' [שו] אהא דקאמ' [ר] כל שטיבולו במשק' [ה] צרי' [ן] נט"י [=נטילת ידיים] ומייתי עלי' [ה] טבול דחרוסת, והא חרוס' [ת] מאכל הוא... אמנם בתו' [ספות] דידן כת' [וב] הכי ובירושלמי כת' [וב] אית דעבדי זכר לדם ומשום הכי קרי ליה טיבולו במשק' [ה] [ר] יוסף בן משה, לקט יושר, חלק א [אורח חיים], מהד' י' פריימאן, ברלין תרס"ג, ד"צ ירושלים תשכ"ד, עמ' 93, הנוסח לפי כ"י מינכן - ספריית מדינת בווריה 404 HEBR, דף 66 א). השווה: תוספות על הדף, קטז ע"א, ד"ה צריך. ראה: אורבך, תוספות, עמ' 609. לא הצלחתי לאתר את "תוספות נוכריות" בקבצים שבידינו.
- 14 קיימת הפניה בתוספות על הדף שאינה חזרה על הפניה הניתנת בתוספות שני: "ור" הק' [שה] על פ"ה [=פירוש הקונטרס] דאיך יכול לחלל על סלעים, דבפ' [רק] הזהב אמ' [ר] דטבעא אטבעא לא מחללי, ושם פירשתי" (י ע"א, ד"ה חולין, כ"י, דף 26ב). והדברים נמצאים לפנינו בתוספות על הדף, בלא מציצא מה ע"א, ד"ה לפלגי. קובץ זה הוא טוך, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 646-648.

השנץ של ר' אליעזר מטוך. שונות מן התוספות על הדף לפסחים התוספות של הפרק האחרון.

התוספות לערבי פסחים

ברובה הגדול של מסכת פסחים נזכרים בתוספות מורים ולומדים המוכרים מבית המדרש של ר"י ור' שמשון משנץ. בניגוד לכך, החכמים הנזכרים בתוספות טוך לפרק האחרון "ערבי פסחים" משתייכים לדורות מאוחרים יותר. התוספות ל"ערבי פסחים" מצטטות את חכמי איברא ואת ר' יחיאל בן יוסף מפריס.¹⁵ האחים מאיברא היו תלמידיהם של ר' שמשון משנץ ור' יצחק בן אברהם (ריצב"א) תלמידי הר"י, ור' יחיאל בן יוסף למד אצל ר' יהודה בן יצחק שירליאון, גם הוא תלמידו של ר"י.¹⁶ נראה לכן שחל שינוי במקורותיו של התוספות על הדף בפרק "ערבי פסחים". השאלה המתבקשת היא מדוע הוחלפו התוספות המקוריים מבית מדרשו של הר"י בקובץ מאוחר של תלמידי תלמידיו. אפשר להניח שפעולת עריכה זאת נבעה מהתופעה המוכרת של קיטוע וכליה של סופי חיבורים בכתבי יד ימי-ביניים.¹⁷ גם בתוספות שנץ לפסחים שבידינו היום חסר הפרק האחרון,¹⁸ ונראה שכבר מסדרי התוספות בימי הביניים סבלו מאותו היעדר.¹⁹ החיסרון הקיים בשנץ הושלם בטוך באמצעות קובץ מאוחר.

בשאלת זיהוי בעל התוספות ל"ערבי פסחים" כבר נחלקו החוקרים, ומחלוקת זו משליכה על מהות הזיקה בין חלקי התוספות על הדף לפסחים. י"נ אפשטיין טען, שכותב התוספות ל"ערבי פסחים" המצטט את ר' יחיאל הוא תלמידו, ר' פרץ בן אליהו מקורביל, שתורת רבו השתמרה בתוספות שלו. לדבריו פרק "ערבי פסחים" הלקוח מתוספות פרץ אינו שייך לתוספות טוך של שאר המסכת, ומדובר בהצמדה טכנית של תוספות זרות

15 ראה: אורבך, תוספות, עמ' 608-609.

16 אורבך, תוספות, עמ' 320-321, 448, 479-481.

17 י' זוסמן, "פרקי ירושלמי", מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 226 הע' 37; מ"ב לרנר, "אור חדש על דברים רבה של בני ספרד [א] צמיחתו של מדרש דברים רבה, מהדורת ליברמן", תעודה, יא (תשנ"ו), עמ' 128.

18 כתב יד אוקספורד, עד הנוסח היחיד של התוספות שנץ, מסתיים בדף צו ע"א, שלושה דפים לפני דף צט ע"ב הפותח את "ערבי פסחים". עד זה נכתב בכתביה ספרדית מתחילת המאה הט"ז. ראה: ריצ'לר (לעיל הערה 6), עמ' 787. בדף צו ע"א מועתק דיבור המתחיל "ואלא" בלבד. הסופר כותב לאחר מכן "סליק פירקא בס"ד" (עמ' 120), והכתיבה בסיום כתב היד היא בצורת שני משולשים על מנת למלא את העמוד. יש בכך כדי ללמד שכתב היד שלפנינו אינו מקוטע, והחיסרון נוצר בעדים שקדמו לו. הדפוס מסתיים גם הוא בתחילת דף צו ע"א בדיבור המתחיל ואלא. אולם התוספות חוזרות בתחילת ערבי פסחים מדרש צט ע"ב עד ק ע"ב. לאחר מכן יש דיבור בודד בדף קא ע"ב, ושני דיבורים בקג ע"ב. תיאור הדפוס באורבך, תוספות, עמ' 280, מוטעה. ראוי לציין שבין הדפים צו לצח יש טוך, ודומה שלפני עורך הטוך היה שנץ לדפים אלו, שממנו שאב את תוספותיו.

19 חסרונן של תוספות שנץ לערבי פסחים הוביל גם את העורכים של הקבצים האחרים להחליף את מקורותיהם. על תוספות חכמי אנגליה ראה: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 375. על תוספות הרא"ש ראה: תוספות הרא"ש, פסחים, מהד' א' שושנה, ירושלים תש"ס, מבוא, עמ' 28.

שנועדו למלא את החסר בסיום המסכת.²⁰ בניגוד לכך טען א"א אורבך, שהעורך המצטט את ר' יחיאל הוא תלמיד אחר שלו, ר' אליעזר מטוך. לכן גם פרק "ערבי פסחים" משתייך לטוך, אולם בשונה משאר המסכת חומר הגלם שעמד לפני העורך היה תוספות ר' יחיאל ולא תוספות שני.²¹ העימות על זיהוי העריכה של "ערבי פסחים" היה חלק מוויכוח כללי ועקרוני ביחס לתוספות. אפשטיין התייחס לתוספות הנמצאות בידינו כמעשה הרכבה מאוחר. לדבריו מעתיקי כתבי היד והמגיה בדפוס ונציה השלימו מיזמתם תוספות קטועות בקבצים זרים.²² בניגוד לכך ראה אורבך בתוספות יצירה אורגנית אחת של עורך אחד המשלב מספר מקורות לקובץ אחד.²³ ובפרק האחרון של פסחים כבר ר' אליעזר מטוך בעצמו נזקק למקורות מאוחרים יותר. עניינו של מחקר זה בבחינה מחודשת של התוספות ל"ערבי פסחים", ומהפרט נלמד על הכלל.

הראיות של אורבך

מספר ראיות הציג אורבך לשיטתו,²⁴ אבל בדיקתנו מלמדת שאסמכתאות אלו אינן מוחלטות. ב"ספר אמרכל על הלכות פסח", שחובר בידי מחבר לא מזוהה באשכנז במפנה המאות הי"ג והי"ד, מובאת אמירה כללית של ר' אליעזר מטוך ביחס לחובת אכילת מצה מהתורה: "ובשיטת הרב ר' אליעזר מטוך מטוך (!) קיימא לן, דמצה בזמן הזה דאורייתא, ואינה תלויה באכילת פסח".²⁵ מסקנה זו הולמת גישה העולה מן התוספות על הדף בערבי פסחים: "צ"ע [=צריך עיון] בההיא סוגיא דפר' [ק] כל שע' [ה] דמשמע בין לר' יהודה בין לר"ש [=לר' שמעון] סבירא להו דהוי דאורייתא [א]."²⁶ ומכאן ראה אורבך ראייה לשייכות של הדיון לטוך. נראה שאין די באמירה הטריטוריאלית על חובת אכילת מצה המועלית בדרך אגב במהלך המשא ומתן כדי להעניק לר' אליעזר בעלות על הדברים.

- 20 י"נ אפשטיין, "בבבבב", תרביץ, ח (תרצ"ז), עמ' 369-370. ר' פרץ פעל במחצית השנייה של המאה הי"ג בצרפת. על לימודיו אצל ר' יחיאל ראה: אורבך, תוספות, עמ' 575-581.
- 21 אורבך, תוספות, עמ' 460-608. א' ליבוביץ טען שר' אליעזר למד אצל ר' יחיאל את "ערבי פסחים" ולכן הוא מובא בהרחבה בפרק זה. לדבריו מובאות ר' יחיאל הן הוספה מאוחרת בגיליונות הטוך, ראה: A. J. Leibowitz, "Tosafot Tuh on the Talmud: A Critical Analysis of R. Eliezer of Tuh's Redaction of Tosafot and his Marginalia", Ph.D. Dissertation, Yeshiva University 2012, pp. 214-220. כפי שראינו, הקיטוע בשנץ הוביל להחלפת המקור בטוך ובקבצים נוספים, ואין כאן עדות ביוגרפית על שנות לימודיו של ר' אליעזר. לעצם השאלה האם למד ר' אליעזר אצל ר' יחיאל ראה לקמן הערה 72. כפי שנראה בכתבי היד, מובאות ר' יחיאל הן חלק אינטגרלי מגוף הטקסט הן בטוך והן בקובץ המקור שעליו הוא בנוי.
- 22 אפשטיין (לעיל הערה 20), עמ' 369-370. הטענה על הצמדה מאוחרת בידי מעתיקים חוזרת אצל אפשטיין ביחס לכתבים נוספים ראה: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 975-979.
- 23 ראה: אורבך, תוספות, עמ' 603-605, 620-627, 645, 651-654. ראה גם: ליבוביץ (לעיל הערה 21), עמ' 76, 297, 300-302.
- 24 אורבך, תוספות, עמ' 609 ובהע' 54.
- 25 סימן מ, מהד' מ' היגער, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, בעריכת ש' ליברמן, ניו יורק תש"י, עמ' קעב. הנוסח לפי כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 530, Rab, דף 8א.
- 26 קכ ע"א, ד"ה רב. הנוסח לפי דפוס ונציה, שכן כתב היד מסתיים בדף קיד.

אורבך גם טען להתאמה בין חלקי המסכת השונים, וזאת בהסתמך על תירוץ זהה הקיים בשני קצות המסכת:

טוֹךְ, לֹז ע"א, ד"ה תנא תנא בפסח קאי, תימ' [ה] דלא משני הכי ברי' [ש] ערבי פסחי' [ם], דפרי' [ך] מאי אריא ערבי פסחי' [ם] וכו', וי"ל [=ויש לומר] דהת' [ם] פרי' [ך] משבת שהיא בכל שבוע, ולא שייך לשנויי דנקט ערבי פסחי' [ם] משו' [ם] דתנ' [א] בפסח קאי. ²⁷	טוֹךְ, צט ע"ב, ד"ה מאי וא"ת [=ואם תאמר] אמ' [אי] לא משני דתנ' [א] בפס' [ח] קאי ק' (!) כדמשני פ' [רק] כל שע' [ה]... וי"ל [=ויש לומר] משו' [ם] בדפס' [ח] קאי לא היה לו להניח ערב שבתות דתדירי בכל יום. ²⁸
---	---

בראיה זאת הסתמך אורבך על תחילת הפרק, אולם בשלב זה השנץ עדיין קיים, ודיון זה נמצא בשנץ הנדפס שלפנינו: "והא דלא משני תנא בפסח קאי כדמשני לעיל פרק כל שעה... משום דכיון דשבת נוהג בכל שבוע, אין לו לתנא לתלות בפסח אפי' [לו] כי קאי בפסח",²⁹ ואין מכאן ראיה ביחס לתוספות בהמשך הפרק.

הוכחה נוספת של אורבך בנויה על הפניה מהפרק העשירי לשלישי: "ול' [א] תימ' [א] כהנ' [א] אנ' [א], פ' [ירשתי] אילו עוברין".³⁰ אולם מדובר בהפניה כללית ללא ציון תוכן הדברים, וקשה להוכיח מכאן את הזיקה בין שני חלקי המסכת. זיהוי בעל התוספות לערבי פסחים עם ר' אליעזר מטוך, כפי שטען אורבך, מקוימת ממקור אחר שאורבך לא היה מודע לו.

ציטוטי הטוך בהגהות אשרי

ר' ישראל מקרמז (kremes) חיבר באשכנז את הגהות אשרי להלכות הרא"ש באמצע המאה ה"ד. בדומה לנינו, ר' איסרלן, הרבה ר' ישראל לצטט מהתוספות האשכנזיות של ר' אליעזר מטוך.³¹ ציטוטי הטוך בהגהות לפרק "ערבי פסחים" נמצאים לפנינו בתוספות שעל הדף,³²

27 כ"י, דף 36ב.

28 כ"י, דף 57ב.

29 שנץ, צט ע"ב, ד"ה מאי, עמ' רלא. בהבאה הראשונה בדף לז ע"א, ד"ה ותנא, עמ' צט, הסתפק השנץ בהעלאת השאלה בלבד. וייתכן שהטוך שאב את דבריו בדף לז מהשנץ לערבי פסחים. הפרץ הביא את הדברים בערבי פסחים בלבד (צט ע"ב, ד"ה מאי, מהד' מכוון מערבא, ירושלים תשנ"ז, עמ' פז). הבאה סתמית מהפרץ לפסחים תצוין לפי מהדורה זו). ראוי לציין שכבר בתחילת הפרק, כשעדיין יש פסקאות שנץ, שילב עורך הטוך דיונים מהפרץ. כך לדוגמה בצט ע"ב דיבור המתחיל עד לקוח מהפרץ, צט ע"ב, ד"ה עד שתחשך (עמ' פז-פז). א' ליבוביץ טוען שדיון זה בנוי על תוספות ר' יהודה שירליאון, ראה: ליבוביץ (לעיל הערה 21), עמ' 114-115.

30 קיג ע"א, ד"ה ולא, כ"י, דף 63ב. דיון בשאלת הכהונה של רב כהנא נמצא בטוך, מט ע"ב, ד"ה אמר. והדברים בנויים על השנץ, מט ע"א, ד"ה אמר, עמ' קכט. בתוספות פרץ אין כלל דיון בנושא זה, ראה: עמ' עז.

31 ראה: ליבוביץ (לעיל הערה 21), עמ' 257.

32 בכתב יד פריס, הספרייה הלאומית 417 heb, קיימת הגהת אשרי אחת בלבד לערבי פסחים (דף 108א). וזה המצאי גם במהדורות הדפוס המקובלות. בניגוד לכך בכתב יד פרמה, ספריית פלטינה, Parm' 1267,

הגהות אשרי, ערבי פסחים	טוך, ערבי פסחים
א' הג' ח' כמנודים לשמים וכו', וי"א [=ויש אומרים] אף מי שאינו מיסב בסעוד' [ת] מצו' [ה], דהיינו סעוד' [ת] מילה, דאמ' [ר] במדר' [ש] דניצול מדינ' [ה] של גיהנם, וסעוד' [ת] נישואין בתלמ' [יד] חכמ' [ים] ובת כהן לכהן, ודוק' [א] כשי' [ש] שם בני אדם מהוגנים, כדאמ' [ר] בזה בורר נקי' (!) הדעת שבירוש' [לים] לא היו מסובין בסעוד' [ה], אא"כ [=אלא אם כן] יודעין מי מיסב עמהם, מפ' [רישת] מהר"א [=מורינו הרב אליעזר]. ³³	בסעודה מצוה, היינו סעוד' [ת] ברית מילה, דאמרי' [נ] במדרש דניצול מדנה של גהינם, וסעודה נישואין בת ת"ח [=תלמיד חכם] לת"ח [=לתלמיד חכם] ובת כה' [ן] לכהן, ודוק' [א] שיש שם בני אדם מהוגני' [ן], דאמרי' [ן] פ' [רק] זה בורר נקי' הדעת שבירושלי' [ם] לא היו מסובין אא"כ [=אלא אם כן] יודעי' [ן] מי מסב עימה' [ם]. ³⁶
ב' הג' [הה] וא"ת [=ואם תאמר] אמאי לא אתי חרוס' [ת] דרשו' [ת] ומבטל חזרת דמצוה, וי"ל [=ויש לומר] דכל עיקר בטול (!) של מרור לא נתקן אל' [א] בטיבול' [ל] בחרוס' [ת] משו' [ם] קפ' [א], לא מיקרי בטול בכך. ³⁷	וא"ת [=ואם תאמר] אמאי לא אתי חרוס' דרשות ומבטל חזרת דמצוה, וי"ל [=ויש לומר] דכל עיקר בטול (!) של מרור לא נתקן אל' [א] בטיבול' [ל] בחרוס' [ת] משו' [ם] קפ' [א], לא מיקרי בטול בכך. ³⁷
ג' והא דשרי בהקומץ מצה מתובלת, ולא אתו בשמים ומבטלו למצה, דאין מן הבשמי' [ם] כ"א [=כי אם] דבר מועט... מפ' [רישת] מהר"א [=מורינו הרב אליעזר]. ³⁵	והא דשרי בהקומץ מצ' [ה] מתובלת, לא אתו בשמים ומבטלו למצה, דאין מן הבשמים כי אם דבר מועט. ³⁸

קיימות מקבילות רבות נוספות בין ציטוטי הטוך בהגהות אשרי והתוספות על הדף לפסחים.³⁹

יש הגהות מרובות, שהועתקו בתלמוד בבלי הוצ' עוז והדר, ירושלים תשס"ו. כל מובאות הגהות אשרי במאמר יובאו לפי מספר ההגהה בתלמוד עוז והדר, ולפי העמוד בכ"י פרמה. ראוי לציין שההגהה בכתב יד פריס חוזרת בפרמה (דף 149א).

- 33 הגהה צד, עמ' מב, כ"י, דף 145ב.
- 34 הגהה צד, עמ' מב, כ"י, דף 146א.
- 35 הגהה צט, כ"י, דף 146ב.
- 36 תוספות על הדף, קיד ע"א, ד"ה ואין, כ"י, דף 63ב.
- 37 תוספות על הדף, קיד ע"א, ד"ה אע"פ, כ"י, דף 63ב.
- 38 תוספות על הדף, קטו ע"א, ד"ה אתי, הנוסח לפי דפוס ונציה.
- 39 השווה: הגהה סו = תוספות, צט ע"ב, ד"ה לא. הגהה סט = תוספות, ק ע"א, ד"ה אלא. הגהה ע = תוספות, ק ע"ב, ד"ה שאין. הגהה עא = תוספות, ק ע"ב, ד"ה לאו. הגהה עב = תוספות, ק ע"ב, ד"ה ידי. הגהה עג = תוספות, קא ע"א, ד"ה דאכלו. הגהה עד = תוספות, ק ע"ב, ד"ה ידי קידוש. הגהה עה = תוספות, קא ע"א, ד"ה שינוי. הגהה עז = תוספות, קב ע"א, ד"ה ועקרו. הגהה עז = תוספות, קא ע"ב, ד"ה אלא. הגהה עח = תוספות, קא ע"ב, ד"ה כשהן. הגהה עט = תוספות, קג ע"א, ד"ה בריך. הגהה פ = תוספות, קג ע"ב, ד"ה רב. הגהה פא = תוספות, קב ע"ב, ד"ה מניחו. הגהה פב = תוספות, קה ע"ב, ד"ה שמע מינה טעמו פגמו. הגהה פג = תוספות, קה ע"ב, ד"ה וש"מ כוס. הגהה פה = תוספות, קו ע"א, ד"ה הוה. הגהה פז

זיהוי מקורות התוספות ב"ערי פסחים"

ציטוטי הטוך בהגהות אשרי ל"ערי פסחים" מלמדים שכל התוספות לפסחים נערכו בידי ר' אליעזר. אולם עדיין נותרה פתוחה השאלה, מה היו אבני הבניין של ר' אליעזר בפרק האחרון. האם מדובר בתוספות ר' יחיאל כטענת אורבך או בתוספות פרץ כטענת אפשטיין?⁴⁰ ר' יחיאל נזכר כמורו של כותב התוספות ל"ערי פסחים", ולכן טען אורבך שאין זה אלא ר' אליעזר מטוך המסתמך על תוספות רבו ר' יחיאל, כפי הנורמה הרווחת בימי הביניים של מורה המכתיב את יצירתו לתלמיד, וכידוע גם ספרות התוספות נכתבה בידי התלמידים.⁴¹ אבל כדי לאמת את דברי אורבך יש עדיין מקום לבדוק אם הכינוי "מורי" הוא מעשה ידיו של ר' אליעזר עצמו. לחלופין קיימת אפשרות שהכינוי "מורי" היה קיים בקובץ הראשוני, ור' אליעזר העתיק אותו בתוספות שהוא ערך ללא הבחנה. לפי האפשרות השנייה ר' יחיאל היה רבו של עורך הקובץ שבו השתמש ר' אליעזר, ולא של ר' אליעזר

= תוספות, קו ע"ב, ד"ה הנוטל. הגהה פט = תוספות, קח ע"א, ד"ה אלא. הגהה צ = תוספות, קח ע"א, ד"ה מאי. הגהה זה = תוספות, קיד ע"א, ד"ה מטבל. הגהה צז = תוספות, קיד ע"ב, ד"ה אחד. הגהה חח = תוספות, קיד ע"ב, ד"ה אחד. הגהה ק = תוספות, קטו ע"א, ד"ה כל. הגהה קא = תוספות, קטו ע"ב, ד"ה צריך. הגהה קב = תוספות, קטו ע"ב, ד"ה למה. הגהה קג = תוספות, קטו ע"א, ד"ה מה. הגהה קד = תוספות, קיז ע"ב, ד"ה למען. הגהה קה = תוספות, קיז ע"ב, ד"ה רביעי. הגהה קו = תוספות, קיז ע"ב, ד"ה רביעי. הגהה קז = תוספות, קיט ע"ב, ד"ה אמר. הגהה א = תוספות, קכ ע"א, ד"ה באחרונה. על מקבילה זו ראה: הכהן (לעיל הערה 5), חלק א, עמ' קנז. מתוך כארבעים הפניות לטוך חמש בלבד אינן נמצאות בתוספות על הדף. הגהה סז היא גיליון טוך ואינה חלק מגוף הקובץ: "הג' [גיליון] מפר' [ישת] מהר"א [=מורינו הרב אליעזר] ז"ל" (כ"י, דף 136א). שלוש הגהות חוזרות בקבצים אשכנזיים הדנים במסכתות אחרות, ונראה שהן אינן שייכות לפסחים. הגהה פד – משקפת את מנהג אשכנזי ביחס לאמירת ויכולו בשבת, ראה: ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 206–208 הע' 8. הגהה צא – ר' אלכסנדר זיסלין, האגודה, שבת, סימן קמא, מהד' א' ברזיל, ירושלים תשכ"ו, עמ' מט. ראוי לציין שהטוך לשבת נמצא בידינו, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 601–605, ומובאות אלו אינן קיימות שם. אולם ייתכן שהטוך של ר' ישראל מקרמו היה רחב מהקובץ שבידינו. הגהה פו – המובאה כוללת אזכור של קובץ נוסף: "הג' [הה] ובתו' [ספות] ה"ר שמואל [ל] כת' [ב] כשיש לכל אחד ככר בידו צריך להמתין עד שיטעום המבר' [ך], וכן עשה מעשה רבי' [נן] שמשון בחופה אח' [ת] שבצע החתן המוציא והיה בוצע הפת שלפניו, והשר מקוצי היה אומ' [ך] אם בצע המברך ונתן לכל אחד ואחד אין צריך להמתין עד שיטעום המברך, והא דאמ' [ך] אין המסובין רשאי לטעו' [ם] וכי' היינו להקדי' [ם] ולבצוע מן הפת שבצע המברך, אבל אחר שנתן לכל אחד חלקו אין קפידא מפר' [ישת] מהר"א [=מורינו הרב אליעזר] (כ"י, עמ' 142ב). המובאה החל מ"וכן עשה מעשה" נמצאת לפנינו בתוספות על הדף, ברכות מז ע"א, ד"ה אין. אורבך קבע שהתוספות לברכות הן קיצור אשכנזי של תוספות ר' יהודה שירליאון מתחילת המחצית השנייה של המאה ה"ג, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 600–601. מובאה זו אינה נמצאת בתוספות ר' יהודה, ראה: תוספות רבנו יהודה שירליאון, ברכות, מז ע"א, ד"ה אין, מהד' נ' ק"ש, ירושלים תשל"ב, עמ' תקג-תקד. ולפי הציטוט שלפנינו ייתכן שנוכל לזהות את עורך הקובץ לברכות כר' אליעזר מטוך. הצעות שונות לזיהוי תוספות ר' שמואל הפותח את ההגהה ראה: אוצר הגדולים: אלופי יעקב, ב, עמ' רג-רד. הגהה צב – לא מצאתי מקבילה.

אפשטיין (לעיל הערה 20), עמ' 370. אורבך, תוספות, עמ' 459–460, 609.

B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1952, pp. 200–207; P. Saenger, "Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society", *Viator*, 13 (1982), pp. 381–382; ח' סולוביצ'יק, היין בימי הביניים: יין נסך פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 118–120.

עצמו. בשאלה זו ניתן להכריע באמצעות בדיקת ציטוטי הרב בשאר חלקי המסכת. אורבך טען, שבחלק הראשון של המסכת הבנוי בוודאי על השנץ הביא ר' אליעזר מרבו בשני מקומות מבלי לזהות במפורש במי מדובר.⁴² בדיקה מלמדת שהמובאות עליהן הסתמך אורבך הן העתקה עיוורת מהשנץ, והרב הוא הר"י מדמפייר רבו של ר' שמשון ולא רבו של ר' אליעזר.

שנץ	טור
הקש' ר' אהרן לר', דהא דאמ' המבשל בשבת בשוגג יאכל. ⁴⁵	א הקשה ה"ר אהרן לרבי, הא דאמ' המבשל בשבת בשוגג יאכל. ⁴³
וכן מצא ר' בספר ישן. ⁴⁶	ב וכן מצא רבי בספר ישן. ⁴⁴

ראוי לציין שהקביעה של אורבך מסתמכת על נוסח הדפוס של הטור, אולם בכתבי היד לא נזכר מורו של ר' אליעזר:

מובאה א

פרנקפורט – "הק' ר"י, דהא דאמ' המבשל בשבת בשוגג יאכל".⁴⁷
 פרמה – "הק' ר"י <לר'>, דהא דאמ' המבשל בשבת בשוגג יאכל".⁴⁸

מובאה ב

פרמה – "וכן מצאתי בספר ישן".⁴⁹

את החילוף בין הדפוס וכתבי היד ניתן להסביר בכמה דרכים. האפשרות הראשונה היא שר' אליעזר מתוך רשלנות, או מתוך הנחה שהקורא מודע לתלות של הטור בשנץ, העתיק את השנץ מבלי להתאים את הדברים. תחילתו של נוסח כתבי היד במובאה א בקיצור "ה"ר אהרן" לראשי התיבות "הר"א", ומכאן בחילוף פליאוגרפי ל"הר"י". וכך נוצר הנוסח הקיים בכ"י פרמה "הק' ר"י לר'". בשלב הבא הוחלף "ר"י" ב"ר"י", וזאת כחלק מדפוס הפעולה

- 42 ראה: אורבך, תוספות, עמ' 608 ובהע' 48.
- 43 כו ע"ב, ד"ה חדש, דפוס ונציה.
- 44 ס ע"א, ד"ה והיינו, דפוס ונציה.
- 45 כו ע"ב, ד"ה חדש, עמ' סו, כ"י, דף 33א.
- 46 ס ע"א, ד"ה והיינו, דפוס, עמ' קנא. בכתב יד אוקספורד ישנו נוסח שונה: "ולא מצא ר' בספ' ישן" (דף 79א).
- 47 דף 122א.
- 48 דף 32ב. סוגריים מזווים <> הם הוספה בגליון או בשוליים הקיימת בטקסט המקורי. בדומה לנוסח זה הגיה ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) "הקשה הר"ר אהרן לר"י" (חכמת שלמה, חידושים, תלמוד בבלי הוצ' עוז והדר, ירושלים תשס"ו, עמ' יח). נאמן לשיטתו טען אורבך בעקבות ההגהה שהשואל הוא ר' אהרן מרגנשבורג רבו של ר' אליעזר, ובשונה משאר המסכת ר"י הוא מורו של ר' אהרן ר' יצחק בן אברהם (ריצב"א). מכיוון שלאמתו של דבר זו מובאת שנץ יש להקדים בדור את ר' אהרן, ונראה שמדובר בר' אהרן בן יוסף מתלמידי ר' תם, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 115, 286, 350.
- 49 דף 44א.

הקבוע בטוך להמיר את ר' בשנץ לר"י.⁵⁰ כך נוצר הנוסח הבלתי אפשרי "הקשה ר"י לר"י", והנוסח תוקן כפי שמתועד בפרנקפורט "הקשה ר"י". מובאה ב עברה הליך דומה. "מצא רבי" הומר ל"מצא ר"י". וצמידות האותיות יצרה את החילוף הפליאוגרפי "מצאתי". האפשרות השנייה היא שנוסח הדפוס הוא שריד למהדורה הראשונה של הטוך חסרת העיבוד,⁵¹ ונוסח כתבי היד שייך למהדורה השנייה המעובדת. קיימת גם אפשרות שנוסח הדפוס הוא הגהה של נוסח כתבי היד לפי השנץ. אפשרות זו, שאינה בנויה על התפתחות טבעית של העדים, אינה נראית סבירה.

קיימת מובאה נוספת מ"רבי" שלא צוינה בידי אורבך. במובאה זו המקור של הטוך אינו נמצא בידינו. אולם גם כאן כתב היד מזכיר את ר"י, ולא את רבו של ר' אליעזר.

שנץ	טוך, דפוס	טוך, פרמה
אסרה רבה מפרזקי' [א], מכאן פסק ר"ת [=ר' תם] כרב, ורב' [א] דבת תהיא מצי סבר כותיה, ואני ביארתי בפ"ב [=בפרק בתרא] דע"ז [דעבודה זרה]. ⁵²	אסרה רבא מפרזקיא כו', מכאן פוסק ר"ת כרב, ורבא נמי דשרי בבת תיוהא מצי סבר כוותיה ושם מפורש, ובתנורים שלנו נראה דמותר לאפות לחם עם אותו פשטי"דא, הואיל ומכוסות היטב הוי כעין שתי קדירות, ואפילו פלדונש שיש להרחיק, אין נר' [אה] לר' שיהא אסור, שיש אויר מרובה בתנור וההבל מתפשט. ⁵³	טוך, פרמה אסרה {רב מפירות} >רבא מפרזקיא כו', מכאן פוסק ר"ת כרב, ורב נמי דאסר בבת תהיא מצי סבר כוותיה ושם מפור' [ש], ובתנור' [רים] שלנו נר' [אה] דמות' [ר] לאפור' [ת] לחם עם פשטידיא, הואיל ומכוסות הטיב הוי כעין [ן] ב' קדירות, ואפי' [לו] פ'לא ⁵⁴ לאנש שיש להרחיק מן הלחם אין נראה לר"י שיהא אסור, שיש אויר מרובה בתנור וההבל מתפשט. ⁵⁵

50 ראה: אורבך, תוספות, עמ' 280.

51 על הבאות שנץ לא מעובד בטוך ראה: אורבך, תוספות, עמ' 603-605, 625-628.

52 עו ע"ב, ד"ה אסרה, עמ' קפט, כ"י, דף 99א.

53 עו ע"ב, ד"ה אסרה, דפוס ונציה.

54 השורה מתחלפת.

55 דף 50א. הקביעה שריבוי אוויר מתייר אפייה עם בשר מצוטטת מפי ר' תם רבו של ר"י: "ועוד אומר רבינו יעקב... בתנורים גדולים כעין שלנו, מותר לאפות פת עם צלי, שיש שם אויר גדול" (ר' משה מקוצי, ספר מצוות גדול, לא תעשה, הל' איסורי מאכלות, ונציה ש"ז, דף נג ע"א). ויש בכך כדי לחזק את הבעלות של ר"י על הדברים. ראוי לציין שישנן מובאות נוספות מר"י בטוך שאינן נמצאות בשנץ שלפנינו, השווה: שנץ, יד ע"א, ד"ה דאיכא, עמ' ל-לא = טוך, יד ע"א, ד"ה דאיכא; שנץ, מז ע"א, ד"ה בשור, עמ' קכד-קכה = טוך, מז ע"א, ד"ה ומוקדשין; שנץ, סז ע"א, ד"ה הכתוב, עמ' קסו-קסז = טוך, סז ע"א, ד"ה הכתוב. לחלופין ניתן עדיין להניח שמדובר ברבו של עורך הטוך. וזאת בהסתמך על הדמיון בין ר' ור"י, וחסרון הדברים בשנץ. רבו של ר' אליעזר חזר על דברי ר' תם ור"י, והתלמיד ייחס את הדברים למורו. ראוי לציין שר"י הוא גם ראשי התיבות של ר' יחזקיה רבו של ר' אליעזר: "כל מקום שאומר פרי' הועתק מפרישת רבינו חזקיה" (ר' מרדכי בן הלל, מרדכי, כ"י וטיקן, Ebr. 141, עמ' 22). ואולם אז נצטרך להניח שמשמעות "ר"י" במובאה זו שונה משאר המסכת. הכינוי "ר"י" חוזר בפסקי מהרי"ח, ואולם לא ברור אם הכינוי מכון לר' יחזקיה עצמו, או לחכם מדמפייר, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 249-250, 566; א"י שולביץ, "פסקי מהרי"ח - עירובין", מוריה כט, ח-י (תשס"ט), עמ' ד.

בדיקה של מובאות "מורי" שאורבך הסתמך עליהן בחלק השני של הטוך מעלה ממצא דומה.⁵⁶ הכינוי "מורי" קיים בדפוס בלבד, ואינו מתועד בכתבי היד. לא ניתן לאתר את קובץ המקור המדויק שממנו שאב ר' אליעזר את תוספותיו, אולם קיים דמיון רב בין הטוך לקובץ התוספות ל"ערבי פסחים" הנמצא בידינו בכתב יד ובדפוס כנספח בסיום ספר המרדכי.⁵⁷ הקובץ הצמוד למרדכי הביא מתורתם של ר' יחיאל, ר' פרץ וחכמי איברא. הבאות מחכמים אלו מאפיינות את תוספות פרץ, והקובץ הוכלל במהדורה הנדפסת של תוספות פרץ לפסחים.⁵⁸

טוך, דפוס	פרץ
א ואומר מהר' יחיאל דכי פריך בגמר' [א] מאי איריא ערבי פסחי' [ם] כו', לא מצי לשנויי דנקט ער' פסחים משו' [ם] דבעי למיתני עד שתחשך, דכבר אשמעי' [נ] באיזהו מקומ' [ן] דקתני הפסח אינו נאכל אלא בלילה. ⁵⁹	ורבי יחיאל ישב פי' [רוש] הר"ר [=הרב ר'] יעקב דעד שתחשך דוק' [א] הוא ומ"מ [=מכל מקום] אי' [ן] זה עיקר מתני' [תין] דהא תנינ' [א] חדא זימנא הפסח אי' [נ] נאכל אלא בלילה ואיתקש מזה לפסח. ⁶⁰

כתב יד פרמה – "ואו' [מר] הר"ר יחיאל דכי פריך בגמרא".⁶¹
 כתב יד פרנקפורט – "ואו' [מר] הר"ר יחיאל דכי פרי' [ך] בגמ' [רא]".⁶²

ב ומורי רבינו יחיאל אמר דגר' [ס] דתנייא, ודייק מדקאמ' [ך] ר' יוסי אין מפסיקין והיינו אפילו בערב הפסח דאין מתחילין, דבערב שבת שרי רבי יוסי אפי' [לו] להתחיל. ⁶³	י"ל [=יש לומר] דא"כ [=דאם כן] למה לי לר' יוסי לומר' [ר] אי' [ן] מפסיקי' [ן] בע"ש [=בערב שבת], השת' [א] אפי' [לו] מתחילי' [ן] בע"ש [=בערב שבת] כ"ש [=כל שכן] דאי' [ן] מפסיקי' [ן], אלא י"ל דמיירי אף בהפסק' [ה] דע"פ [=דערב פסח]. ⁶⁴
---	--

- 56 אורבך, תוספות, עמ' 609 הע' 49.
 57 כ"י פריס – הספרייה הלאומית HEB 407, דף 222ב-228. הקובץ נפתח ללא כותרת "ערבי פסחי' [ם]". ומסיים ללא ציון שם החיבור: "הדרן עלך ערבי פסחים, שבח למאיר עיני כל חי, דר בגובהי מתוחים". הבאה סתמית מהפרץ לערבי פסחים תיעשה לפי כתב יד זה. במראי המקום יירשמו באותיות עבריות מספר העמוד במהדורת מערבא (לעיל הערה 29), ובספרות – מספר העמוד בכתב יד. במקרים של שיבוש בכתב היד יובא הנוסח לפי דפוס ראשון קושטא רס"ט.
 58 ראה: תוספות פרץ, פסחים: ק ע"ב, ד"ה מאי, עמ' פח; קז ע"א, ד"ה כך, עמ' קז; קז ע"ב, ד"ה זכר, עמ' קח. ראה גם: אורבך, תוספות, עמ' 610 הע' 54.
 59 צט ע"ב, ד"ה עד. ראוי להדגיש שבמובאה זו גם נוסח הדפוס אינו תואם בהכרח את גישת אורבך. את ראשי התיבות "מה"ר" ניתן לפתוח ל"מורינו הרב" ללא יצירת זיקה של תלמיד לרב.
 60 צט ע"ב, ד"ה עד, עמ' פז, כ"י, דף 222ב.
 61 דף 357.
 62 דף 141ב.
 63 ק ע"א, ד"ה מכלל.
 64 ק ע"א, ד"ה הלכתא, עמ' פז-פח, כ"י, דף 222ב.

כתב יד פרמה – "ומודה ר' יחיאל דגרסי דתני".⁶⁵
 כתב יד פרנקפורט – "ומור' [ינו] הר"ר יחיאל אומ' [ר] דגרסי' [נן] דתני' [א]".⁶⁶

<p>ופי' [רש] רבי' [נו] ניסי' [ם] גאו' [ן] דהכא מייירי כשהתחיל בהיתר שהתחיל לאכול מבעו' [ד] <יום>, ול"נ [=ולא נהירא] <דהא> פשי' [ט] מינ' [ה] לקמ' [ן] דהמבדי' [ל] <בתפילה> (ש) צרי' [ך] שיבדיל על הכוס, וכיון שהתפלל א"כ [=אם כן] מייירי לפי הפשט באד' [ם] שבא מבי' [ת] הכנס' [ת], וא"כ [=ואם כן] לא התחיל לאכול מבעו' [ד] יום, וא"כ [=ואם כן] הק"ל [=הדרא קושיא לדוכתה].⁶⁸</p>	<p>ו ועוד הקשה מורי הר"ר יחיאל דלקמן אמרינן על הך ברייתא ש"מ [=שמע מינה] טעם מבדיל, ולפי' [רוש] רבינו ניסים דמייירי באכל מבעו' [ד] יום אין להוכיח כלום.⁶⁷</p>
--	---

כתב יד פרמה – "ועו' [ד] הק' [שה] הר"ר יחיאל דלקמ' [ן] הא אמרינן".⁶⁹
 כתב יד פרנקפורט – "ועו' [ד] הק' [שה] הר"ר יחיאל דלקמן אמרי' [נן]".⁷⁰
 ראוי לציין שיש בדפוס מובאות "מורי ר' יחיאל" נוספות שאורבך לא עמד עליהן,
 ואולם גם במובאות אלו התואר "מורי" אינו קיים בכתבי היד.⁷¹

- 65 דף 357.
 66 דף 142א. את "ומור" ניתן לקרוא "ומורי" כנוסח הדפוס, אולם גם הקריאה "ומורינן" המוצעת בפנים
 אפשרית. ראוי לציין שאם בטקסט שעמד לפני המעתיק היה כתוב: "ומורי", היה עדיף לכתוב בצורה
 מלאה ביי"ד וללא מקף. רק אם היה כתוב בטקסט המקורי "ומורינן" יש רווח בקיצור באמצעות מקף.
 67 קב ע"ב, ד"ה ואם, עמ' צה, כ"י, דף 224א.
 68 דף 359.
 69 דף 359.
 70 דף 144ב.
 71 טוך, ק ע"א, ד"ה אין, דפוס ונציה: "ומורי רבינו יחיאל אומר מדפסיק"; פרמה: "ומור' [רינו] הר"ר יחיאל
 או' [מר] מדפסיק" (דף 58א); פרנקפורט: "ומור' [רינו] הר"ר יחיאל או' [מר] מדפסיק" (דף 142א). טוך, קה
 ע"ב, ד"ה שמע מינה ברכה, דפוס ונציה: "ועוד מוכיח מורי הר"ר יחיאל דטעוני' [ה] כוס"; פרמה: "ועו' [ד]
 מוכח הר"ר יחיאל דטעוני' [ה] כוס" (דף 61א); פרנקפורט: "ועו' [ד] מוכח הר"ר יחיאל דטעוני' [ה] כוס" (דף
 147א). טוך, קט ע"א, ד"ה רביעית, דפוס ונציה: "וטול החמישית מהר"י [=מהרב יחיאל]"; פרמה: "נטול
 החומשי' [ת] מהר"י [=מהרב יחיאל]" (דף 63א). טוך, קט ע"ב, ד"ה בים, דפוס ונציה: "ומורי הר"ר יחיאל
 פי' דצריך"; פרמה: "ומור' [רינו] רבי' [נו] יחיאל פי' [רש] דווקא" (פרמה, דף 63א). טוך, קיג ע"א, ד"ה
 דמשיר, דפוס ונציה: "ומפרש מורי הר"י [=הרב יחיאל] דקידוש"; פרמה: "ומפ' [רש] מהר"י [=ומורינן]
 הרב ר' יחיאל] דקדוש" (דף 63ב). טוך, קיד ע"ב, ד"ה אחד, דפוס ונציה: "ומיהו אומר ר"י [=ר' יחיאל]
 דמכל מקום אין לחלק". טוך, קטז ע"א, ד"ה מה, דפוס ונציה: "אך ר"י [=ר' יחיאל] היה מברך המוציא
 על השלימה". טוך, קיט ע"ב, ד"ה אבל, דפוס ונציה: "ולא יחתום אחריי מהר"י [=מהרב יחיאל]". י
 תא-שמע מתח ביקורת על אורבך שכלל בספרו בעלי התוספות פרק על ר' יחיאל. לדברי תא-שמע לא
 היה ר' יחיאל כלל בעל תוספות. הראיה לטענה זו הם השרידים המועטים שהשתמרו מתורת ר' יחיאל
 בסוגה ספרותית זו, ראה: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ארצות
 המזרח, פרובנס ומאסף, ירושלים תש"ע, עמ' 320. המובאות הרבות מתורת ר' יחיאל בתוספות לערבי
 פסחים שוללות לחלוטין את דברי תא-שמע.

מן הממצא בחלק הראשון ניתן ללמוד על החלק השני: "מורי ר' יחיאל" בנוסח הדפוס הוא העתקה מקובץ המקור שעמד לפני ר' אליעזר. ואז ככל הנראה קובץ המקור הוא תוספותיו של ר' פרץ בן אליהו, תלמידו של ר' יחיאל. כפי שציינו, התוספות פרץ שבידינו ל"ערבי פסחים" נכתב בידי תלמידו של ר' פרץ. לכן בניגוד לקובץ שבו השתמש ר' אליעזר הוא מעלים את שמו של ר' יחיאל, ואינו מכנה אותו "מורי". גם אם לא נאמץ השערה זו, חסרוננו של התואר "מורי" בכתבי היד מערער את הקביעה של אורבך. ואין ראייה לכך שר' אליעזר כתב את התוספות ל"ערבי פסחים" על סמך השיעורים ששמע מפי ר' יחיאל.⁷² הקרבה של התוספות על הדף ב"ערבי פסחים" לפרץ מחזקת את ההנחה שקובץ זה היה המקור של התוספות כדברי אפשטיין, אם כי העורך של התוספות על הדף היה ר' אליעזר כדברי אורבך.⁷³

72 ראוי לציין שעצם הקביעה שר' אליעזר היה תלמידו של ר' יחיאל אינה ברורה. וכפי שראינו בכתבי היד לפסחים אינם מצביעים על זיקה זו. הראיה היחידה המובאת לכך בספרות המחקר היא מהטוהר לכתובות: "ומורי ה"ר יחיאל השיב למורי הרב בשם ר"י" (פו ע"א, ד"ה לאשה, דפוס ונציה רפ"א). ראה: אורבך, תוספות, עמ' 460. הכהן (לעיל הערה 5), חלק ב, עמ' רג. התוספות על הדף לכתובות הן טוהר, ראה: אורבך, תוספות, עמ' 625-629. ממצא זה מתערער כתוצאה מחסרונם של כתבי יד שלמים של הטוהר לכתובות ראה: ריצ'לר (לעיל הערה 6), עמ' 801-802. ייתכן שלו היינו יכולים להשוות את הדפוס לכתבי היד התוצאות היו דומות לאלו שהתגלו בתוספות לפסחים. קיימת גם אפשרות ש"ומורי" הוא קיצור, והקריאה הנכונה היא "ומורי הרב יחיאל" המשיב ל"מורי הרב" הידוע של הכותב. הטוהר לכתובות בנוי על השנץ, אולם מטבע הדברים ר' יחיאל תלמיד תלמידו של ר"י אינו נזכר בשנץ (כתובות פו ע"א, ד"ה מאי, מהד' א' לים, ירושלים תשל"ג, עמ' רמו) ממנו מועתק הדיון. אין בדברים אלו כדי לשלול את עצם הקביעה שר' אליעזר שהיה בישיבות צרפת, ראה: עמנואל (לעיל הערה 3), עמ' 52 הע' 139; תא-שמע (לעיל הערה 19), עמ' 235 הע' 31; ליבוויץ (לעיל הערה 29), עמ' 48, 214-220.

73 שנת פטירתו של ר' פרץ מתוארכת בין השנים 1297-1299, ראה: ש' עמנואל, ספרים אבודים של בעל התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 217, וביבליוגרפיה המצוטטת שם. בשאלות ותשובות מהר"ם בדיון בשאלת חזקת היישוב בגושלר (Goslar) נזכר פסק דין של ר' אליעזר, ולאחר מכן מובא אישור של פסק הדין שנעשה בשנת נ"א (1291) כשלא היה בין החיים: "כי כל ישראל יש להם חלק בגושלר... ושלר' [א] אליעזר בר' שלמה נ"ע [=נחום עדן]" (שאלות ותשובות מהר"ם, כ"י פרמה, ספריית פאלאטינא, דה רוסי 651, Parm. 2606, סימן תקכו, דף 159א, דפוס לבוב תר"כ, סימן תעו, דף נא); "והשיב ר' מרדכי והלא ירדתי כדין עם קרוביך וזכינו ביישוב, והשי' [ב] הח"ר [=החבר ר'] משה... ואני רוצ' [ה] לירד עמך לדון לפני ה"ר פרץ או לפני רבני צרפת... לכן חידשנו הדברי' [ם] עתה שנת נ"א לפרט... שיישוב גושלר מותר לכל ישראל כמו שפסק מורי ה"ר אליעזר' [ר] זצ"ל... קהל מיידיבורק חיים פלסאט תולעת" (כ"י שם, סימן תקכו, דף 159א-ב, דפוס לבוב שם). פטירתו המוקדמת אינה שוללת את האפשרות שר' אליעזר השתמש בתוספות פרץ, שהרי יכול חכם להיעזר בכתבים של בני דורו. כמו כן כיוון ששנת הלידה של חכמים אלו אינה ידועה קיימת אפשרות שר' פרץ היה מבוגר מר' אליעזר. ראוי לציין שר' פרץ הוגדר כגדול הלומדים בדורו, ראה: ש' שולמן, ייחודו של רבנו פרץ בן אליהו כבעל תוספות וכפוסק, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשע"ד, עמ' 8-9, וגם על רקע זה יש לראות את השימוש בכתביו. קיימת כמוכן האפשרות שלפרץ ולטוהר מקור משותף – אולי תוספות ר' יחיאל, אולם כאמור אין ראייה לקביעה זו. ובכל מקרה תובנה הקיימת לפנינו בפרץ שימשה כחומר גלם לטוהר. ראוי לציין שכן זמנו של הטוהר, ר' מרדכי בן הלל, כתב תוספות לפני ר' פרץ, ראה: א' הלפרין, מבוא לספר מרדכי השלם: מסכת בבא קמא, ירושלים תשנ"ב, עמ' כג, כז. השערה שלפיה הנמנע של פסק דין גושלר היה מרדכי בן הלל, ראה: ש' כהן, "ר' מרדכי בן הלל האשכנזי", סיני, י (תש"ב), עמ' י.

דרכי העריכה של המקורות

מחלוקת נוספת בין אפשטיין ואורבך הייתה בשאלת העיבוד של קובץ המקור בתוספות על הדף. אפשטיין טען להעתקה סתמית של תוספות פרץ קובץ המקור, ואילו אורבך טען שר' אליעזר עיבד ושכתב את החומרים שלפניו.⁷⁴ מחלוקת זו הובילה לעימות נוסף ביחס לקובץ התוספות ל"ערבי פסחים" במרדכי. אפשטיין טען שהקובץ במרדכי הוא עיבוד של התוספות פרץ המועתקות לפניו בתוספות על הדף. ואילו אורבך טען שהדמיון בין התוספות במרדכי והתוספות על הדף נובע משורשים משותפים בקבצים של ר' יחיאל וחכמי איברא. לדעתי יש לקבל את שתי הגישות, אבל ליצור ביניהן סינתזה. התוספות על הדף עברו עריכה בידי ר' אליעזר כדברי אורבך, אולם הקובץ שעמד לפני ר' אליעזר לא היה תוספות ר' יחיאל, אלא תוספות פרץ כדברי אפשטיין. ואת התלות בין הקבצים יש לשרטט בצורה הפוכה מזו שהציע אפשטיין. לדברינו התוספות על הדף הן עיבוד של הפרץ, שאחת הוורסיות שלו נמצאת בידינו במרדכי. סביר להניח שלפני ר' אליעזר עמד קובץ פרץ קדום ומלא יותר מזה הנמצא לפנינו בסיום המרדכי.⁷⁵ אולם על פי ההקבלה בין הטון והפרץ שבידינו, ניתן להצביע בפרק "ערבי פסחים" על דפוסי עריכה הדומים לאלו שנגקטו בידי ר' אליעזר בחלק הראשון הבנוי על השנץ.

מסקנה במקום קושיה ותירוץ

פעמים רבות השמיט הטון את המשא ומתן הפרסונאלי בתוספות שנץ, והסתפק בהצגה סתמית של מסקנת הדברים.⁷⁶ המובאה הבאה מדגימה דפוס פעולה זה. הברייא המובאת בבבלי אוסרת לכתחילה פת שנאפתה על גחלי ערלה האסורות בהנאה.⁷⁷ ר' שמשון הקשה לר"י רבו שאמירה זו מנוגדת לכלל שחפץ המיועד לשרפה מותר לחלוטין לאחר ביצוע הפעולה. ר"י תירץ את הקושיה באמצעות הבחנה בין שרפה גמורה המותרת אפר, ושרפה חלקית המשאירה גחלים המותרות רק בדיעבד. הטון התעלם מהדיאלוג בין הרב והתלמיד והסתפק בשורה התחתונה.

74 אפשטיין (לעיל הערה 20), עמ' 370. אורבך, תוספות, עמ' 609-610.

75 אינדיקציה לקובץ השונה של ר' אליעזר ניתן לקבל מהבאות של חכמים מבית המדרש של הפרץ, שאינן נמצאות בפרץ שלפנינו. השווה: פרץ, קב ע"ב, ד"ה ואם, עמ' זה = טון, קב ע"ב, ד"ה מניחו; פרץ, קיד ע"ב, ד"ה רבינא, עמ' קיב = טון, קיד ע"ב, ד"ה אחד. ראה גם טון: קט ע"א, ד"ה רביעית. קט ע"ב, ד"ה בים. קיג ע"א, ד"ה דמשייר. קטז ע"א, ד"ה מה. קיז ע"ב, ד"ה למען. קיט ע"ב, ד"ה אבל. בתוספות פרץ שבמרדכי יש מובאות של המרדכי עצמו, ראה: י"ש סטפנסקי, "לזוהות בעל החיבור תוספות מערבי פסחים בספר המרדכי", מוריה, לד (תשע"ו), עמ' כג-כו. על שייכות קובץ זה לר' פרץ ראה: מרדכי, פסחים, מהד' י' הורוביץ, ירושלים תשס"ח, מבוא, עמ' 14-15.

76 ראה: ליבוביץ (לעיל הערה 21), עמ' 98-99.

77 בבלי, פסחים כו ע"ב.

שנין	טוֹךְ
תימא לי דמשמ' [ע] בשלה דיעבד אבל לכתחלה אסיר, ולקמן אמ' [ר] כל הנשרפין אפרן מותר, דמשמ' [ע] אפי' [לו] לכתחלה... ואומ' [ר] ר' דיש לחלק בין אפר לגחלי' [ם]. ⁷⁸	בשלה דווק' [א] דיעבד, אע"ג דכל הנישרפי' [ן] אפרן מותר אפי' [לו] לכתחילה, יש לחלק בין אפר לגחלין. ⁷⁹

דפוס עריכה זה חוזר במקומות נוספים בתוספות טוֹךְ.⁸⁰ הקבלה בין הפרץ והטוֹךְ מצביעה על מגמה דומה. בדיון הבא השמיט הטוֹךְ את השאלה והתשובה בפרץ, והציג את מסקנת הדברים. ר' אושעיא דרש מהמבדיל לומר בהבדלה בין שלושה לשבעה משפטי הבחנה, והקשה על חכם שאמר ארבעה משפטים: "אמר רבי אושעיא הפוחת לא יפחות מג', והמוסיף לא יוסיף על ז', אמר ליה והאמר לא תלתא אמר ולא שבע אמר".⁸¹ הפרץ תמה על דברי התלמוד: הרי ארבעה משפטי הבדלה נמצאים בטווח המותר שבין שלושה לשבעה, ותירץ שקיימת הקפדה דווקא על שלושה או שבעה משפטי הבדלה. כראיה לשיטתו הביא הפרץ את הבבלי במנחות המתנסח בצורה דומה, ודורש לכרוך את החוטם בציצית שבע פעמים או שלוש עשרה פעמים.⁸² שבע ושלוש עשרה הם מספרים בעלי משמעות סמלית, ולכן ברור שקיימת דרישה למניין זה במדויק. הטוֹךְ כתב את השורה התחתונה, וקיצר בהסבר המובאה במנחות:

- 78 כו ע"ב, ד"ה בישלה, עמ' סו. כ"י, דף א33.
79 כו ע"ב, ד"ה בישלה, כ"י, דף ב32. עיבוד משא ומתן לאמירה עקרונית קיים גם בספרות התנאית, ראה: ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא: מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס"ג, עמ' 195.
80 ראה: ש' יהלום, "טוֹךְ: שכתוב אשכנזי של תוספות צרפתיים", שנתון המשפט העברי, כח (תשע"ה-תשע"ו), עמ' 137-139.
81 בבלי, פסחים קג ע"ב-קד ע"א.
82 בבלי, מנחות לט ע"א.

טוֹךְ	פֶּרֶץ
או ז' או ג' תקנו כנגד שום דבר, שלא לפחות או להוסיף, כדאמר ר' [נן] בהתכלת הפוחת לא יפחות מז' כנגד ז' רקיעי' [ם], והמוסיף אל יוסיף עליו י"ג כנגד ז' רקיעי ו' אוירי ⁸⁵ .	ואם תאמ' [ר] מאי קאמ' [ר], הא לא אמרינן אלא דלא יפחות משלשה, הא יותר יתר (!) מג' עד ז' מצי א' [מר], י"ל [=יש לומר] דכיון דאמ' [ר] טפי מג' צריך לומ' [ר] ז', ⁸³ וה"פ [=והכי פירוש] לא יפחות משלשה והמוסיף אל יוסיף מז' אבל עד ז' יוסיף, ולא פחות מז' כיון שמוסיף כלל על ג', וראיה מפ' [רק] התכלת דקאמ' [ר] הפוחת לא יפחות מז' חוליות והמוסיף אל יוסיף מי"ג, וקאמ' [ר] התם טעמ' [א] כנגד שבעה רקיעים, וי"ג כנגד ז' רקיעי' [ם] ו' אוירים שביניהם, והתם צריך לומר דאי עביד טפי משבעה חוליות דצריך לעשות שלשה עשר, דאי עביד יותר מז' ופחות מי"ג כנגד מאי הוי, אלא שמע מינה דה"פ [=דהכי פרושו] לא יפחות משבעה, ואי עביד טפי משבעה צריך לעשות עד שלשה עשר ולא יותר, הכא נמי הכי פירושא כדפרישית. ⁸⁴

החמרה הלכתית

הקבלה בין השנץ והטוֹךְ מצביעה על מגמת החמרה בטוֹךְ המתבצעת במגוון דרכים ספרותיות. כך לדוגמה מנהג אשכנז הקדום אסר בפסח תבשיל המכיל כמות כלשהי של חמץ.⁸⁶ ר' תם ערער על המנהג, וטען שחמץ אוסר רק ביחס של אחד לשישים כשאר איסורי תורה. במטרה לנטרל את הקולא ההלכתית קבע ר' אליעזר שחידושו של ר' תם נאמר להלכה ולא למעשה. הבחנה מלאכותית זו אינה נזכרת בדברי ר' תם עצמו בספר הישר,⁸⁷ ולא בדברי תלמידיו בתוספות שנץ:

- 83 בדפוס "ד", אולם בכ"י פריס "ז", וזה הנוסח הנכון כפי שעולה מההקשר.
- 84 קד ע"א, ד"ה והא מר, עמ' צט, דפוס קושטא, דף מו.ב. בכתב היד יש חילוף מחמת הדומות במילה רקיעים. דפוס: "וקאמ' [ר] התם טעמ' [א] כנגד שבעה רקיעים, וי"ג כנגד ז' רקיעי' [ם] ו' אוירים שביניהם". כ"י: "וקא' [מר] הת' [ם] טעמ' [א] כנגד ז' רקיעי' [ם] ואוירו שביניהם" (דף 225א).
- 85 קד ע"א, ד"ה ומר, כ"י, דף 60א. השווה גם: פרץ, קג ע"א, ד"ה והלכתא, עמ' צז = טוֹךְ, קג ע"א, ד"ה והלכתא.
- 86 ראה: י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 34-35.
- 87 ראה: ר' יעקב בן מאיר, ספר הישר, חלק החידושים, סי' תעא, מהד' ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, עמ' 279-282.

שני	טו
ואו[מר] ר"ת דל"ג [=דלא גרסינן] במשהו כרב כדמוכח בהלכות גדולות. ⁸⁸	אומר ר"ת [=ר' תם] דלא גרסינן במשהו כרב, וכן משמע בה"ג [=בהלכות גדולות]... ובחמץ בפסח לא עשה רבי[נו] תם מעשה. ⁸⁹

הקבלה בין הפרץ והטוץ מצביעה על מגמה זהה. הפרץ חייב את הבכורות להתענות בערב פסח, ואולם הביא את עמדת ר' יחיאל המתירה לבכור לאכול ארוחה קלה. קולא זו הושמטה בטוץ:

פרי	טו
ועכשיו נהגו הבכורו[ת] להתענו[ת] ערב פסח, והכי משמ[ע] במס[כת] סופרי[ם]... ורבי[נו] יחיאל היה או[מר] לאכול מיני תרגימ[א]. ⁹⁰	והבכורות נהגו להתענות ערב הפס[ח] דקתני במס[כת] סופרי[ם]. ⁹¹

התעלמות מדעות דחיות

בתוספות לבבא מציעא הצהיר ר' אליעזר מטוץ שפרשנותו של ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לעניין הנדון לא תובא לדיון. הנימוק להתעלמות מאחד מגדולי בעלי התוספות הייתה ההתנגדות שגילה ר"י לדברים של הרשב"ם: "ופי' רבינו שמואל אין נר[אה] לר"י כלל, לכך לא כתבתיו".⁹² אמירה זו מלמדת על פעולת עריכה המעלימה עמדות הלכתיות שנדחו בשנץ.

גם ביחס לפרץ התקיים דפוס פעולה דומה. בדיון שלפנינו העלה הפרץ שלושה הסברים מדוע אין מבדילים על בשמים במוצאי שבת שחל ביום טוב, ודחה שניים מהם. ההסבר היחיד שעבר את ביקורתו של הפרץ הובא בטוץ בצירוף רמיזה לטענות שנסתרו:

- 88 ל ע"א, ד"ה בזמנו, עמ' עה, כ"י, דף 38א.
- 89 ל ע"א, ד"ה אמר, הנוסח לפי דפוס ונציה. בכ"י פרמה הנסיגה של ר' תם נמצאת רק בגיליון התוספות (דף 34ב), והיא אינה נמצאת כלל בכ"י פרנקפורט (דף 125א-ב).
- 90 קח ע"א, ד"ה רב ששת, עמ' קח, כ"י, דף 226ב-227א.
- 91 קח ע"א, ד"ה רב ששת, כ"י, דף 62א. השווה גם: פרץ, קא ע"ב, ד"ה כשהן, עמ' צג = טוץ, קא ע"ב, ד"ה כשהן. פרץ, קא ע"א, ד"ה רבנו, עמ' קב-קג = טוץ, קא ע"א, ד"ה והנ"מ. פרץ, קא ע"א, ד"ה מה, עמ' קג-קד = טוץ, קא ע"ב, ד"ה שמע. הטוץ גם השמיט לחלוטין דיון בפרץ בו מתיר ר' יחיאל את הקטניות, ראה: פרץ, קיד ע"ב, ד"ה רבה, עמ' קיב. ביחס לקטניות השווה גם: שנץ, מ ע"ב, ד"ה רבא, עמ' קז = טוץ, מ ע"ב, ד"ה רבא.
- 92 תוספות על הדף, בבא מציעא צד ע"א, ד"ה אמר, הנוסח לפי דפוס ונציה רפ"א. תובנת רשב"ם ודחיית ר"י בתוספות שנץ השתמרו בידינו בשיטה מקובצת, בבא מציעא צד ע"א, ד"ה אמר, מהד' ז' מצגר, ירושלים תשנ"ז, עמ' תשפו. האמירה הבוטה של ר' אליעזר הפריעה למעתיקי כתבי היד שעיוותו את משמעותה. פרמה, ספריית פלטינה 2597: Parm. 2597: "וכן פי'רוש רבי[נו] שמואל, אי'נו נראה לר"י כלל' (עמ' 96). המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 314: Cod. Hebr. 314: "ופי'רוש רבי[נו] שמואל" (דף 37ב).

פרץ	טוך
וא"ת למה נמנעו כשחל יום טוב במוצאי שבת להריח בשמים, משום שמא יקטום לא חיישינן, ואי משום אש של גיהנם החוזר לקדמותו ומסריח העולם, ואלו ב"ט שובת הוא, זה אינו דאם כן במוצאי יום טוב אמאי לא מברכינן עליהו, לכן נראה משום דבשבת יש לכל אדם נשמה יתירה, ובמוצאי שבת פוסקת... והגוף נחלש, וכשחל י"ט במוצאי שבת לבו נהנה ונפשו מתרחבת כשרואה המאכלים הטובים והתענוגים. ²³	מ"ש [=מה שאין] מזכירי {ג} בשמי פרשב"ם דטע' [ם] בשמ" [ם] משו' [ם] איכו' [ד] נשמ' [ה]... והכ' [א] אין מזכיר' [ר] בשמ" [ם] משו' [ם] דשמחה {יד} י"ט [=יום טוב] אכילה ושתי' [ה] מועיל להם כמו בשמ" [ם], ויש טעמי' [ם] ול' [א] נכוני' [ם] וזה הטע' [ם] נכון ועיקר. ³³

דפוסי עריכה נוספים של הטוך ביחס לשנץ היו העלמה של דיבורים פשטניים,⁹⁵ והבאה אנונימית של חכמים הנזכרים בשנץ.⁹⁶ הקבלה בין הפרץ והטוך מעלה גם כאן דפוסי עריכה זהים.⁹⁷

השייכות הגיאוגרפית של הקבצים

אינדיקציה נוספת לפעולת העריכה של ר' אליעזר מטוך ניתן להביא מהזיקה לאשכנז הקיימת בתוספות על הדף, העומדת בניגוד לשייכות הצרפתית של הפרץ. נציג שתי דוגמאות לפער זה.

93 ביצה לג ע"ב, ד"ה כ', מהד' מ' וחב"צ הרשלה, ירושלים תשל"א, עמ' נב, כ"י אוקספורד בודלי, Opp. Add. Qu. 129, קטלוג גויבאואר 2364, דף 109א. קטע זה אינו נמצא בפרץ שלפנינו, ואולם הוא מצוטט בתוספות רא"ש ל"ערכי פסחים" (קג ע"א, ד"ה וכל, מהד' א' שושנה, ירושלים תש"ס, עמ' תתפכ-תתפג). הרא"ש בנוי במקומות רבים בפרק זה על הפרץ. השווה לדוגמה: פרץ, קח ע"א, ד"ה השתא, עמ' קח-קט = רא"ש, קח ע"א, ד"ה כולהו, עמ' תתקסא-תתקסג; פרץ, קח ע"א, ד"ה ומורא, עמ' קט = רא"ש, קח ע"א, ד"ה תלמיד, עמ' תתקסד; פרץ, קח ע"ב, ד"ה שאף, עמ' קט = רא"ש, קח ע"ב, ד"ה שאף, עמ' תתקסז-תתקסח. ונראה שהדיון היה בפרץ שעמד לפני הרא"ש והטוך.

94 קב ע"ב, ד"ה רב, כ"י, דף 59ב.

95 הדיונים הפשטניים הבאים בשנץ לא הועתקו בטוך: ג ע"א, ד"ה מפני, עמ' ו; סא ע"ב, ד"ה שחטו למולין כ', עמ' קנר; עא ע"א, ד"ה מרבה עמ' קעו.

96 העלמת שמו של ר"י בטוך, השווה: שנץ, כג ע"א, ד"ה אמר, עמ' נז, כ"י, דף 228 = טוך, כג ע"א, ד"ה אמר, כ"י, דף 31א-ב; שנץ, כז ע"ב, ד"ה מכלל, עמ' סז, כ"י, דף 33ב-34א = טוך, כז ע"ב, ד"ה מכלל, כ"י, דף 33א; שנץ, פט ע"א, ד"ה ה"מ, עמ' ריו, כ"י, דף 113ב-114א = טוך, פט ע"א, ד"ה הני, כ"י, דף 54ב.

97 העלמת דיבורים פשטניים בטוך, ראה לדוגמה פרץ, קז ע"ב: ד"ה היינו, עמ' קז; ד"ה הא, עמ' קז; ד"ה תשע, עמ' קח. דיונים אלו הם חזרה על פירוש הרשב"ם. הבאה אנונימית של חכמים – ר' תם השווה: פרץ, קא ע"א, ד"ה שינוי יין, עמ' צא = טוך, קא ע"א, ד"ה שינוי; ר' ניסים השווה: פרץ, קב ע"ב, ד"ה ברכת המזון, עמ' צו = טוך, קב ע"ב, ד"ה יקנ"ה; ר' יחיאל השווה: פרץ, קג ע"א, ד"ה לוי, עמ' צז = טוך, קג ע"א, ד"ה רבה.

יין לבן

הפרץ, ובעקבותיו הטוך, דנים בברכת הטוב והמטיב אותה מברכים כאשר היין מוחלף. תחילה נטען שמברכים רק כאשר השני טוב מהראשון. לאחר מכן נקבע שגם על יין שני גרוע יש לברך, ובלבד שלא יהיה רע במיוחד. בנקודה זו נוסף בפרץ בלבד משפט הסתייגות, ולפיו היתרון הבריאותי של היין הלבן על האדום מאפשר לברך על הלבן גם כאשר הוא רע במיוחד.⁹⁸ הדיון בקבצים מסתיים בקביעה המשותפת, שאת ברכת הטוב והמטיב מברכים רק בשתייה בצוותא. מה עמד מאחורי משפט ההסתייגות של הפרץ, ומדוע הוא הושמט בטוך? תנאי האקלים בצרפת הועילו לגידול העינב הלבן, ולהעדפת היין הלבן שמחירו היה יקר בשליש מהאדום. נורמה זאת של הקנאת יתרון ליינות לבנים לא התקיימה בגרמניה.⁹⁹ ועל רקע זה יש לראות את החילוף בין הקבצים:

טוך	פרץ
שינוי יין אין צריך לברך, מי[הו] הטו[ב] והמטיב צרי[ך] לברך כדאמרי[נן]... בהרואה... דדוק[א] היכא דמשבח מן הראשון... וכן משמ[ע] בירושלמי... דיין חדש ישן צריך לברך, משום שהישן משוב[ח] מן החדש... עובדא בתר הכי פליג עליה, דקא-מ-ר על כל חבית מברך... ונר[אה] דאפי[לו] השנוי הגרוע... ובלבד שלא יהא האחרון רע יותר מדאי... ויחי[ך] אין מברך אי ליכא אחרינ[א] כדמוכ[ח] בהדיא בהרואה. ¹⁰¹	שינוי יין א"צ [=אין צריך] לברך... אבל צריך לברך הטוב והמטיב... כדאמ[ר] פ[ר]ק[ה] הרואה... הינו דוק[א] כשהשני משובח יותר מן הראשון, וכן משמ[ע] בירוש[למי]... יין חדש ויין ישן צרי[ך] לברך[ך], ולכן יין ישן אחרון, לאשמועי[נן] שיהא האחרון משובח יותר מן הראשון... ול"נ [=ולא נראה] דהא אמרי[נן]... מברך אכל חביתא וחביתא... לכ"נ [=לכן נראה]... דמברך... אפי[לו] האחרון גרוע יותר מן הראשון... ובלבד שלא יהא גרוע יותר מדאי מן הראשון[ן], אבל יין לבן מברך... אפי[לו] גרוע הרבה יותר מן הראשון[ן], לפי שהוא בריא לגוף יותר מן האדום, והא דמברכי[נן]... היינו דוק[א] כי איכ[א] אחרי[נא] בהדיא כדאמ[ר] בפר[ק] הרואה. ¹⁰⁰

98 אבל ראה: סולוביצ'יק (לעיל הערה 41), עמ' 77 הע' 226.

99 על הפער בין גרמניה וצרפת ראה: סולוביצ'יק (לעיל הערה 41), עמ' 75-77.

100 קא ע"ב, ד"ה שינוי, עמ' צא-צב. הנוסח לפי דפוס קושטא, דף מה, ב. בכתב היד יש חילוף מחמת הדומות. השווה דפוס: "לכ"נ [=לכן נראה]... דמברך... אפי[לו] האחרון גרוע יותר מן הראשון... ובלבד שלא יהא גרוע יותר מדאי מן הראשון[ן], אבל יין לבן מברך... אפי[לו] גרוע הרבה יותר מן הראשון[ן], לפי שהוא בריא לגוף יותר מן האדום." כ"י: "לכך נר[אה]... דמברך[ך]... אפי[לו] האחרון גרוע יותר מן הראשון[ן] לפי שהוא ברי לגוף יותר מן האדום" (דף 223ב).

101 קא ע"א, ד"ה שינוי, כ"י, דף 58ב.

קידוש בבית כנסת בליל שבת

מנהג אשכנז הקדום היה לקדש בבית הכנסת בתפילת ערבית של ליל שבת.¹⁰² נוהל זה עמד בניגוד לקביעת התלמוד הבבלי: "אין קידוש אלא במקום סעודה".¹⁰³ כדרכם חיפשו בעלי התוספות דרכים להתאמת ההלכה התלמודית למנהג הנקוט בידם.¹⁰⁴ הבחנה שערך ר' נסים גאון, המובאת בתוספות שניץ, סיפקה פתרון אפשרי לבעיה.¹⁰⁵ לדבריו הכלל חל רק ביחס למי שהחליט בתחילה לאכול במקום הקידוש, ולא מימש את כוונתו, אולם מותר לקדש במקום אחד בכוונה מראש לאכול במקום אחר: "והרב ר' ניסים פירש במגילת סתרים דהא דאמר אין קידוש אלא במקום סעודה, היינו היכא שהי' [ה] בדעתו לאכול במקום הקידוש והלך למקום אחר, אבל אם מתחילה קידש על דעת לאכול במקום אחר מועיל הקידוש".¹⁰⁶ הפרץ עמד על כך שהבחנה של ר' ניסים פתחה פתח ליישוב מנהגם של בני אשכנז, אולם הדגיש שאין מדובר במנהג המקומי בצרפת: "ומה שרגילי'ם] בארץ אשכנז לקד' [ש] על היין בבי' [ת] הכנס' [ת], וליכ' [א] מאן דאכיל הת' [ם], או' [מר] רבי' [נו] ניסים גאון [ן] דיש לישא (!) מנהגם, ופי' [רש] כיון דבשע' [ת] קידו' [ש] דעתם לאכול במקו' [ם] אחר הוי כקידש במקו' [ם] סעוד' [ה]".¹⁰⁷ לאחר מכן העלה הפרץ הסתייגות השומטת את הקרקע מתחת מנהג הקידוש של יהודי גרמניה. לדברי הפרץ קיומו של קיר החוצץ בין מקום הקידוש והסעודה פוסל את הקידוש: "מפינה לפינ' [ה] ובהא ודאי נפיק שפיר כשדעתו לאכול בפינ' [ה] אחר' [ת]... מבית לבית ושם אי' [ן] מועי' [ל] דעתם לאכול... או מחדר לחדר שיש חילוק מחיצו' [ת]".¹⁰⁸ ר' אליעזר צמצם את היקפה של ההסתייגות הקיימת בפרץ. לדבריו באותו מבנה ניתן לקדש ולאכול בחדרים שונים. לכן קבע הטוּך שמותר לקדש בבית כנסת כשיש אורחים האוכלים בסמיכות: ">והיכ' [א] < וליכ' [א] אורחין סמוך לבית הכנסת אי' [ן] לקדש, דהוי ברכ' [ה] לבטלה... ואי' [ן] לומ' [ר] בדקדש כאן ע"ד [=על דעת] לאכול במקו' [ם] אחר... מי' [הו] ממקו' [ם] למקו' [ם] בבי' [ת] אחד... אם קידש בארעא כדי לאכול באיגרא דחשיב במקו' [ם] סעודה".¹⁰⁹

102 ראה: תא-שמע (לעיל הערה 86), עמ' 157-165.

103 בבלי, פסחים קא ע"א.

104 י' כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 177-192.

105 ראה: אברמסון (לעיל הערה 39), עמ' 196, 254. שאלת הקידוש בבית הכנסת הייתה נתונה במחלוקת גאונים, ראה: י' בלידשטיין, "מהבית לבית הכנסת – מחידושי בית הכנסת הבתר תלמודי", תא שמע מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, בעריכת אברהם (רמי) ריינר ואחרים, אלון שבות תשע"ב, עמ' 127-130; תא-שמע (לעיל הערה 86), עמ' 160.

106 ק ע"ב, ד"ה אמר, עמ' רלג.

107 קא ע"א, ד"ה כקולי, עמ' ז, כ"י, דף 223א. הזחה של דברי חכם שנאמרו בהקשר מסוים לדור מאוחר ולהקשר אחר נפוצה בספרות התנאית. ראה: פרידמן (לעיל הערה 79), עמ' 212-218, 327.

108 קא ע"א, ד"ה כקולי, עמ' ז, כ"י, דף 223א. בהגהה לספר מצוות קטן (סמ"ק) טען ר' פרץ שניתן לעבור מפינה לפינה בלי להתנות מראש, ראה: ר' יצחק מקורביל, סמ"ק, סימן רפ, הגהה א, קפוסט תק"פ, יום שביעי, דף לט, ב. ייתכן שהסיבה שהתניה מועלת בתוך החדר היא בגלל שלאמתו של דבר אין בה צורך.

109 ק ע"ב, ד"ה ידי, כ"י, דף 58א. בדפוס ונציה מסתיים הטוּך בניסיון להצדיק את הקידוש בבית כנסת מטעמי רפואה. ההצעה נדחתה בידי הראב"ה: "מקדשין בבית הכנסת ונותן לתוך עיניו לרפוא' [ה]... ומיהו באבי העזרי כתי' [ב] דהאי רפואה מצי למיעבד בקידוש שבביתו". הוספה זו אינה קיימת בכתבי

אורחים הם העניים הנודדים המתאכסנים במבנה שהקהילה הועידה בעבורם. בית מחסה לעניים הוקם לראשונה ברגנסבורג בשנת 1210, ור' יהודה החסיד תושב העיר מתייחס למוסד ולנזקקים לשירותיו בספר חסידים.¹¹⁰ טוכהיים ורגנסבורג נמנות עם קהילות המזרח שהוקמו לאורכו של נתיב המסחר המוביל מפראג לעמק הריין,¹¹¹ וסביר להניח שגם בעירו של ר' אליעזר הוקם מוסד דומה. מדברי ר' אליעזר עולה שמקום מגורי העניים היה בחדר הסמוך למבנה הקהילתי של בית הכנסת.¹¹² בסוף המאה הי"ג הותנתה הנוכחות היהודית בערים בקבלת אזרחות עירונית. ההנהגה המקומית מנעה את האזרחות מהתושבים העניים, שאינם תורמים לקופת העיר, והגדילה באופן ניכר את מספרם של היהודים המשוטטים.¹¹³ נראה שנוכחות של עניים בשבת הייתה תופעה נפוצה, וההיתר לקדש בשעה שיש עניים האוכלים בחדר סמוך אפשר בפועל לקיים את המנהג האשכנזי. ההקבלה בין הקבצים מלמדת על ההתנערות של ר' פרץ הצרפתי ממנהגם של יהודי גרמניה, וזאת בניגוד למאמץ של ר' אליעזר האשכנזי למצוא פתח למנהג גם לאחר ההסתייגות החדשה.

פרץ כמקור לחלק הראשון של הטוך

בתשעת הפרקים הראשונים של המסכת הסתמך ר' אליעזר בעיקר על השנץ, ואולם גם כאשר השנץ עמד לפניו לא נמנע הטוך מלהביא אנונימית גם מפרץ. יש בכך כדי לאמת את טענת אורבך, הטוען שהטוך ב"ערבי פסחים" הסתמך על קבצים המאוחרים לשנץ. נדגים דפוס פעולה זה.

פרות שביעית

התלמוד מספר על רב ספרא שהוציא יין שביעית לחוץ לארץ.¹¹⁴ בשנץ מובא ר' יצחק בן אשר (ריב"א) המקשה שהוצאת פרות שביעית מארץ ישראל נאסרה במשנה.¹¹⁵ ריב"א תירץ שהאיסור מכון לאכילה ולא למסחר כפי שעשה רב ספרא. בפרץ מועלית אפשרות נוספת

היד: פרמה (דף 58א), ופרנקפורט (דף 143א). ונראה שמדובר בגיליון מאוחר.

110 י"י יובל, "אכסניה ואכסנאים בגרמניה בימי הביניים", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 10, ב, כרך 1 (תשמ"ט), עמ' 125-126; י' גוגנהיים, "הריבוד החברתי אצל יהודי אשכנז במוצאי ימי הביניים: העניים לסוגיהם", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 10, ב, כרך 1 (תשמ"ט), עמ' 131. טענה בדבר הקמת קהילה חסידית בעקבות המעבר מזרחה של ר' יהודה ראה: תא-שמע (לעיל הערה 19), עמ' 250-253.

111 W. Wadl, *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter: Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*, Klagenfurt 1992, pp. 18-20, 104

112 ייתכן שהאורחים התאכסנו בעזרת נשים, שבאשכנז בימי הביניים הייתה חדר נפרד לצד בית הכנסת. ראה: א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי-הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 314, 320, ובביליוגרפיה המצוטטת שם. הפרץ התייחס לאלמנות האוכלות בבית הכנסת, ויוצאות שם ידי חובת קידוש: "ועתה נהגו לעשות קידוש" [וש] לאותן אלמנות, דהא יוצאות [ת] שפיר דלדיהו הוי קידוש [ש במקום] סעודה" (קא ע"א, ד"ה כקולי, עמ' צ-צא, כ"י, דף 223ב).

113 יובל (לעיל הערה 110), עמ' 126-129; גוגנהיים (לעיל הערה 110), עמ' 130-136.

114 בבלי, פסחים נב ע"ב.

115 משנה, שביעית פ"ו מ"ה.

שרב ספרא אכן פעל שלא במתכוון בניגוד להלכה. אפשרות זאת שמשמעה שלילה גם של מסחר בפרות שביעית, בחוץ לארץ, חזרה בטוּך.

שנץ	פרץ	טוּך
רב ספרא אסיק גרבא דחמרא מארץ ישראל לחו"ל, הקשה ריב"א דהא תנן בפ"ו דשביעית, אין מוציאין שמן שריפה ולא פירות שביעית מארץ ישראל לחוצה לארץ, ותירץ דהתם מיירי לאכילה, ורב ספרא אסיק לסחורה. ¹¹⁶	רב ספרא אפיק גרבא דחמרא מארץ ישראל [אל] לחוצה לארץ, וק' [שה] להריב"א דהתנן פ"ק [=פרק קמא] דשביעית, אין מוציאין שמן שריפה ולא פירות שביעית מארץ ישראל לחוצה לארץ, וי"ל דה"מ [=דהני מילין] לאכילה, אבל לסחורה מותרת, ורב ספרא לסחורה אפיק, ועי"ל [=ועוד יש לומר] בשעת דאפיק לא היה (שכר) (!) [זוכר]. ¹¹⁷	רב ספרא אפיק גרבא דחמרא [א] כו', הק' [שה] ריב"א דתנן [ן] פ"ק (!) [=פרק קמא] דשביעית, אי [ן] <מוציאין> שמן שריפה [ן] ופירות שביעית לח"ל [=לחוץ לארץ] מא"י [=מארץ ישראל], ותיר' [ץ] דהתם [מן] לאכיל' [ה], ורב ספרא אפיק לסחורה, שיש סחורות שמותר' [ת], א"נ [=אי נמי] בשוגג הוציאה. ¹¹⁸

ניתן להצביע על חומרים נוספים מפרץ ששולבו סתמית בטוּך עוד לפני ההסתמכות המוחלטת בסיום המסכת.¹¹⁹

סיכום

זהות התוספות לפרק "ערבי פסחים" עמדה במוקד של עימות מחקרי בין אפשטיין לאורבך. מחקר זה אימת את תפיסתו של אורבך הרואה את התוספות לפסחים כמעשה ידיו של עורך אחד. וייתכן שניתן יהיה להשליך מפסחים על קובצי הטוּך למסכתות אחרות. בדומה לשאר המסכת גם התוספות ל"ערבי פסחים" עברו הליכי עיבוד ועריכה, ואין מדובר

116 פסחים נב ע"ב, ד"ה רב, עמ' קלז. הנוסח הובא לפי הדפוס, שכן כתב היד משובש: "רב ספרא אפיק גרבא דחמרא" [א] מחוצה לארץ בארץ" (דף 71ב).

117 פסחים נב ע"ב, ד"ה רב, עמ' פ, כתב יד אוקספורד, בודלי Opp. Add. Qu. 132, קטלוג גויבאואר 2362, דף 124ב. נראה שה"ש במילה "שכר" היא תוצאה של הידבקות בין "ז" ו"י", ונראה שהטקסט המקורי הוא: "בשעת דאפיק לא היה זוכר".

118 פסחים נב ע"ב, ד"ה רב, כ"י, דף 42א-ב.

119 הפרץ בדומה לטוּך בנוי על השנץ, לכן יובאו בהערה זו רק תוכנות פרץ ייחודיות החוזרות בטוּך. השווה: פרץ, ה ע"ב, ד"ה וש"מ הבערה, עמ' ט - טו, ה ע"ב, ד"ה לחלק; פרץ, ה ע"ב, ד"ה וש"מ לא, עמ' ט-י - טו, ה ע"ב, ד"ה לא; פרץ, יא ע"ב, ד"ה בכמה, עמ' כב - טו, יב ע"א, ד"ה באיהו יום; פרץ, טז ע"ב, ד"ה דם, עמ' ל - טו, טז ע"ב, ד"ה דם; פרץ, כג ע"ב, ד"ה אם אינו, עמ' מד - טו, כג ע"ב, ד"ה דהא; פרץ, ל ע"א, ד"ה דילמא, עמ' נד - טו, ל ע"א, ד"ה דילמא; פרץ, מג ע"ב, ד"ה וזעירי, עמ' ע - טו, מג ע"ב, ד"ה כמאן; פרץ, צט ע"ב, ד"ה סמוך, עמ' פו - טו, צט ע"ב, ד"ה לא יאכל אדם; פרץ, צט ע"ב, ד"ה אפילו, עמ' פז - טו, צט ע"ב, ד"ה ואפילו; פרץ, ק ע"א, ד"ה הלכתא, עמ' פז-פח - טו, ק ע"א, ד"ה מכלל.

בהעתקה עיוורת ומאוחרת כטענת אפשטיין. אולם בשאלת אבני הבניין לפרק האחרון יש לאמץ את דברי אפשטיין. הטוֹך ל"ערבי פסחים" בנוי על הפרץ, ולא על תוספות ר' יחיאל כטענת אורבך. את הזיקה בין התוספות על הדף והפרץ יש לשרטט בכיוון מנוגד מזה שהוצע על ידי אפשטיין. הפרץ שוורסיה אחת שלו נמצאת לפנינו בצמידות למרדכי הוא המקור לתוספות על הדף, ואין הפרץ במרדכי בנוי על התוספות הנדפסות.

תופעת הקטיעה בסופי חיבורים, שיצרה כבר אצל ר' אליעזר את הצורך לחפש תחליף לשנץ, פגעה בסופו של דבר גם בהעתקה של הטוֹך עצמו. כתב יד פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 325, מסתיים בדף קיד ע"ב, באמצע דיבור המתחיל אמר: "רב {הנ} הונא סבר כריש לקיש דבעי" (דף 64א). מחצית הדף האחרון בפרמה חלקה, וחסר ביטוי המאפיין סיומי חיבורים. נראה שהסופר קיווה למציאת כתב יד להשלמת התוספות, והקטוע בטוֹך היה קיים כבר בקובץ שהיה מונח לפניו.

תופעה דומה קיימת בכתב יד פרנקפורט, ספריית האוניברסיטה MS hebr. Oct. 136, בסוף דף 149 ב כתב יד פרנקפורט מעתיק את הטוֹך, קח ע"ב, ד"ה ואת, ומסיים את הדף באמצע הדיבור: "דסברי כוס של ברכ' [ה] צרי' [ך] שיהא בן רובע רביעי' [ת] יין, כדי שימזגנו ויעמד על רביעי' [ת] ושיעור". בדף 150 מועתק בכתובה שונה הפרץ, קח ע"ב, ד"ה מה תועלת, עמ' קט: "מה תועלת לתינוקות ביין כו', לכאורה נר' [אה] דהלכה כר' יהודה". מכאן והלאה הפרץ מועתק עד סוף המסכת. דף 149 הוא סיום של קונטרס, ונראה שהקונטרס הבא שהכיל את המשך הטוֹך נתלש. במטרה להשלים את כתב היד הובא סופר אחר שהשלים את החיבור מהפרץ. ראוי לציין שבתחתית דף 149 ב מצויר ראש של זאב, ונראה שציור זה מסמן את הפער בין הקונטרסים.¹²⁰ וכך טענתו של אפשטיין בדבר העתקה עיוורת של הפרץ נכונה בחלקה ביחס לאחד מהעדים.¹²¹

120 במרדכי בכתב יד וירצ'לי – סמינר הבישופות C 1, מסומנים הדפים הראשונים של סדרים בציורי עופות וחיות ראה: הלפרין (לעיל הערה 73), עמ' נו.

121 כתב יד אוקספורד, בודלי, Opp. Add. Qu. 129, קטלוג גריבאואר 2364, זהה לחלוטין לכתב יד פרנקפורט. ב' ריצ'לר התחבט אם אוקספורד הועתק מפרנקפורט או לחלופין שני העדים עולים למקור משותף, ראה: ריצ'לר (לעיל הערה 6), עמ' 785. בדף 169 אוקספורד מסיים את הדף שתי שורות לפני הסוף. ובדומה לפרנקפורט מעתיק בצורה חלקית את הטוֹך, קח ע"ב, ד"ה ואת: "דסברי כוס של ברכה צריך שיהא בן רובע רביעי' יין, כדי שימזגנו ויעמוד על רביעי' הוצאת כא' [ן] חסר". קיימים שני הבדלים קטנים בין העדים. פרנקפורט מסיים במילה "ושיעור", ואילו אוקספורד אינו מעתיק מילה זו, אלא את המילה שלאחריה "הוצאת". כמו כן אוקספורד בניגוד לפרנקפורט מידע את הקורא על החיסרון בטוֹך, וזאת באמצעות הסיום לפני סוף הדף והאמירה המפורשת. בדומה לפרנקפורט ממשיך הסופר הקודם של אוקספורד בדף 170 בהעתקה של הפרץ, קח ע"ב, ד"ה מה תועלת, עמ' קט: "מה תועלת לתינוקות ביין וכול', לכאורה נראה דהלכה כר' יהודה". כפי שראינו המעבר מהטוֹך לפרץ בפרנקפורט היה כרוך בהחלפת הסופר ובסיום קונטרס, דבר המלמד על קטוע בכתב היד. בניגוד לכך, באוקספורד לא מתלווה למעבר בין הקבצים חילוף של הסופר, והמעתיק מודע למעבר המתבצע. נראה שאוקספורד הועתק מפרנקפורט או מעד המשתלשל ממנו.

